

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

Filozofická fakulta

Katedra bohemistiky

Kateřina Danielová

3. ročník – prezenční studium

Česká filologie- Anglická filologie

Jazyková hra a verbální komika ve vybraných prózách

Miroslava Horníčka

The language play and verbal comicality in selected prose by Miroslav
Horníček

Bakalářská práce

Vedoucí práce: Mgr. Jindřiška Svobodová, Ph.D.

OLOMOUC 2009

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto práci vypracovala samostatně s použitím literatury uvedené v závěrečném seznamu. Práce obsahuje 199 362 znaků včetně mezer.

V Olomouci dne: 27. 4. 2009

Poděkování

Děkuji vedoucí své práce Mgr. Jindřišce Svobodové, Ph.D. za čas a nekonečnou trpělivost, s nimiž mi poskytovala cenné rady a připomínky, díky kterým dostala tato práce svou konečnou podobu.

Kateřina Danielová

OBSAH

Úvod.....	6
Metodika.....	9
1. Vlastnosti kódu, znaku a jazykové hry.....	11
1.1 Vzájemný vztah kódu a znaku	11
1.2 Základní princip mentálního lexikonu.....	11
1.3 Jazyková hra na pragmatické rovině textu.....	11
1.4 Ecovo pojetí jazyka jako systému.....	12
1.5. provázanost jazykového systému z hlediska teorie signifikace.....	12
1.6. Znak a komunikační proces, intencionalita jako ne/ konstitutivní rys znaku.....	12
1.6.1 Sémioza.....	13
1.7 Jazyková ekonomie.....	13
1.8 Vztahy mezi znaky podle Hjelmsleva, dynamika významů	14
1.9 Jednoznačná interpretace znaku a fuzzy concepts.....	14
1.10 Role kontextu.....	15
1.2.0 Jazykové hry.....	15
1.2.1 Pravidla hry.....	16
1.2.2 Smysl výrazu.....	16
1.2.3 Kreativní hra.....	16
1.2.4. Hra z hlediska adresáta.....	17
1.2.5 Předpoklady porozumění	18
1.2.6 Heideggerova koncepce jazyka a hry	18
1.2.7 Hry diskursů.....	18
1.2.7.1 Hry diferance.....	19
2. Jazykový humor a jeho základní charakteristika	20
2.1 Poznámka k pojmu humor.....	20
2.1.1 Komično, zdroje komiky.....	20
2.1.2 Komično vyjádřené jazykem.....	20
2.2 Jazykový humor v užším smyslu.....	20
2.3 Konfrontační podstata komična	21
2.4 Obecný princip jazykového humoru.....	21
3. Prostředky vzniku jazykové hry a komiky a jejich vztahy textu.....	22
3.1 Využití onomaziologického lingvistického modelu při analýze.....	22
3.1.1 Členění excerptu podle společných znaků	24
3.1.1.1 Důsledky systémové povahy jazyka doložené na souboru excerptů.....	24
3.2 Aluze.....	26

3.2.1 Excerptované aluze.....	27
3.2.1.2 Tabulka mechanismu fungování excerptovaných aluzí.....	28
3.3 Metafora.....	32
3.3.1 Sémantická podstata metafory.....	32
3.3.2 Metafora jako výsledek chápání světa.....	33
3.3.3 Typologie tradiční metafory.....	34
3.3.4 Pojmenovávající metafora podle J. V. Bečky.....	34
3.3.5 Metaforické vyjádření celé výpovědi a vyšších celků	35
3.3. 6. Metafora v excerptovaném textu.....	36
3.3.6.1 Typ A).....	36
3.3.6.1.1 Tabulka: Mechanismus fungování aktualizovaných metafor typu A).....	37
3.3.6.2 Typ B)	46
3.3.6.2.2 Tabulka: Mechanismus fungování metafor typu	46
3.3.6.3.1 Typ C)	53
3.3.6.3.2 Tabulka: Mechanismus fungování metafor typu C)	53
3.4 Frazém.....	55
3.4.1 Aktualizované frazémy.....	56
3.4. 1.1 Tabulka aktualizované frazémy.....	56
3.5 Aktualizace doslovných syntagmat.....	73
3.5. 1 Syntagmata aktualizovaná pomocí redundance.....	73
3.5.1. 1 Tabulka Syntagmata aktualizovaná pomocí redundance.....	73
3.5. 2 Morfologicky aktualizovaná syntagmata	78
3.5.2.1. Tabulka Morfologicky aktualizovaná syntagmata.....	78
4. Závěr	91
5. Literatura.....	94

Příloha CD

Úvod

Ve své práci se zabývám humornými aspekty dvou povídkových souborů Miroslava Horníčka, jedná se o knihy *Dobře utajené housle* a *Pětatřicet skvělých průvanů*. Z rozsáhlé Horníčkovy jazykové tvorby jsem uvedené tituly vybrala, protože reprezentují podle mého názoru vhodný žánr, a to povídku, s níž se pojí například častější změna kulis, a tedy poměrně široké pole pro variování námětů a situací, rozsahem užší texty jsou pochopitelně lépe uchopitelné jako celek, proto mohou přehledněji uplatňovat kontrasty a vytvářet z nich jazykový i myšlenkový humor. Přihlížela jsem i k tomu, že povídkový žánr byl pro autora charakteristický, jak dokládá bližší pohled na skladbu jeho slovesné tvorby. Pokud jde o dramatické texty, na nichž se Miroslav Horníček realizačně autorsky podílel, vyloučila jsem je z analýzy pro jejich specifický způsob prezentace.

Téma navazuje na tradici pražského strukturalismu, v jehož rámci se humorem ve 30. letech minulého století zabýval i Jan Mukařovský, věnovali se mu i Pavel Trost, Bohuslav Brouk a jiní. Téma je úzce spojeno také s příspěvky J. R. Searla, G. Lakoffa a dalších. Důležitost jazykové hry docenili zejména postmoderní autoři a filosofové, za všechny například Jacques Derrida či jeho předchůdce Ludwig Wittgenstein.

Zaměřuji se na postihnutí a analýzu jazykových prostředků, které umožňují čtenáři vnímat některé pasáže textu jako humorné. Termín text je v této práci používán s vědomím neostrosti jeho hranic. Vzhledem ke zdroji analyzovaného materiálu se jedná převážně o text psaný.

Předmět svého výzkumu jsem omezila na slovní (jazykový) humor. Tuto subkategorii chápu v souladu s dosavadním výzkumem oblasti českého humoru, kde je definována jako druh komiky, jejímž prostředkem a pramenem je jazyk, právě zaměření na jazyk ospravedlňuje užití termínu humor. Termínem samotným, jeho naplněním a vývojem jeho chápání se budu zabývat v samostatné kapitole.

Pro účely lingvistické analýzy jsem excerpovala syntagmata či úseky textů, které vykazovaly rysy porušení některého sémantického „pravidla“. Uvozovky značí vágnost tohoto termínu, popřípadě mnohost jeho možných interpretací. Problematikou pravidel se kromě filozofie jazyka zabývala i teorie mluvních aktů, zejména ta usilující o stanovení podmínek, za nichž lze jazykové komunikační chování označit za pravdivý výrok. Pravdivost výroku tu přitom předpokládá, že je možné stanovit pravdivostní podmínky, které se spolu se situačním a zkušenostním kontextem podílejí na konečném určení pravdivosti.

Základním kritériem pro zařazení dané „jednotky“ do souboru určeného k další analýze byla přítomnost prvků, klasifikovatelných jako vnější projev aktualizace. Projevy aktualizací byly zaznamenávány se zřetelem ke všem jazykovým rovinám, nejvíce dokladů však pochází z roviny lexikálně- syntaktické.

Analyzuji především funktivy, jejichž prostřednictvím autor aktivuje čtenářovo povědomí o nedoslovnosti, případně vnitřní kontradiktornosti syntagmat. Vzorky textů, které využívají nedoslovnost nebo vnitřní kontradikce, považuji za doklady jazykové hry. První kapitole své práce věnuji úloze hry v jazyce a s jazykem, budu se rovněž věnovat pojetí znaku.

Ve druhé kapitole se budu věnovat humoru, jeho pojetí, možnosti jeho produkce a interpretace a podmínkám této interpretace. Cílem této kapitoly je dospět k závěru týkajícímu se „technických“ možností porozumění humoru. Za podmínky interpretace považuji především stejné vnímání a využití situačního, zkušenostního a jazykového kontextu na straně mluvčího a adresáta tak, aby jejich asociace vyvolané daným užitím jazyka bylo, na základě pozorovatelných reakcí, možné pokládat za ekvivalentní. Bude-li tato podmínka splněna, lze konstatovat, že komunikační proces dospěl ke svému vrcholu.

Syntagma „vrchol procesu“ je samo o obě metaforické, zakládá se na implicitním předpokladu, že společnost preferuje dorozumění před nedorozuměním, v jazykovém vyjádření je proto možné uplatnit metaforický koncept „lepší je výše“ a považovat nehmotný okamžik komunikačního procesu za jeho vrchol. Tato pasáž dokazuje, že metaforické koncepty jsou běžnou součástí komunikace, mimo lingvisticky zaměřený výzkum je považujeme za bezpříznaková vyjádření.

Samotný proces komunikace budeme dál pokládat za nehmotné kontinuum. Pro úspěšné dorozumění je v daném případě nezbytné shodné vnímání normálnosti (zde ve smyslu obvyklosti) forem užitých v textu.

Na základě sémanticko-logické analýzy popíšu mechanismy vzniku a fungování jazykové hry a komiky, srovnám logickou a jazykovou segmentaci reality, abych poukázala na případné rozdíly a nedůslednosti těchto principů. Přitom využiji zejména rozdílné pojetí exaktních termínů, jako je například ekvivalence v matematickém vidění světa a v jazyce. Odlišné pojetí obou konceptů se na první pohled odráží například v možnosti využití tropů v předmětech zájmu obou vědeckých disciplín.

Ve třetí kapitole popíšu koncepty, na jejichž základě bude prováděna samotná analýza, budu se také věnovat uplatnění těchto konceptů v rámci teorie sémantické báze.

V analytické části své práce rozčlením získané vzorky do zastřešujících skupin na základě principu spouštějícího jazykovou hru či vyvolávajícího komickou interpretaci.

Jednotlivé příklady podrobím analýze z hlediska „míst,“ která umožňují danou interpretaci, uvedu tato místa do korelace s bezpříznakovým užitím analyzovaných forem.

Cílem mé práce je postihnout specifický způsob produkce verbální komiky a jazykové hry ve vybraných Horníčkových dílech a odhalit mechanismy, které produkci těchto fenoménů umožňují. Pokusím se přitom rozlišit základní principy jazykově univerzální od principů vázaných na český jazykový kód. V této fázi výzkumu budu vycházet především ze srovnání českých a anglo-amerických konceptů. Vzhledem k tomu, že obě srovnávané jazykové kultury patří ke společnostem s podobnými základními hodnotami, nelze mezi nimi očekávat propastné rozdíly. Přesto se můžeme setkat s různou šíří zastoupení metaforických konceptů v každodenním jazyce. Šíří konceptu ovlivňuje především sémantická charakteristika předmětných doplnění slovesa, míra její obecnosti nebo naopak specifčnosti určuje rozmanitost valenčního pole. Čím je rozmanitost vyšší, tím více sémanticky různých doplnění může sloveso vázat, aniž by se syntagma stalo stylově příznakovým.

Metodika

Excerpovaný materiál pochází ze dvou povídkových souborů *Dobře utajené housle a Pětatřicet skvělých průvanů*, jedná se tedy o texty, které nejsou primárně určeny k další dramatizaci. Při výběru souboru textů pro další analýzu bylo přihlédnuto k tematice próz, která je oběma souborům společná. Je vhodné uvést, že v obou knihách byla otištěna povídka *Umění ztráceti*. Konkrétně se jedná o krátké prózy, které literárním jazykem ztvárňují tematický okruh, jehož paralelu je možné nalézt v reálné lidské společnosti. Důležitost této podmínky je zřejmá z faktu, že literární humor presuponuje reakci příjemce textu a s ohledem na ni volí odpovídající jazykové prostředky. Autor v maximální možné míře využívá čtenářovu schopnost hledat styčné body s objektivní realitou, těmito styčnými body je pak definováno „kanonické“ jazykové jednání a teprve na jeho základě, tedy ve srovnání s ním, je možné vytvořit jazykově komickou situaci.

Při excerpci textů byla hlavním kritériem neobvyklost jazykového vyjádření. Jednalo se o neobvyklost zamýšlenou, jak lze usuzovat z kontextu jednotlivých excerptů. Autor primárního textu záměrně aktivuje jazykovou kompetenci (rodilého) mluvčího. Aktivačně působí především způsob využití lexikalizovaných konceptuálních metafor. Jejich aktualizované užití poskytuje potřebný ozvláštňující kontrast, který byl podnětem k excerptování právě těchto úseků textu. Uvedeným způsobem je konstituována převážná většina analyzovaných příkladů. Tento způsob zde prozatím chápu jako typ, jehož konkrétní realizace a modifikace jsou předmětem dalších kapitol.

Kromě jazykové kompetence apeluje autor i na soubor sdílených znalostí o světě, který u čtenáře předpokládá. Různými způsoby zapojení společných znalostí světa do interakce textu a čtenáře se rovněž budu podrobněji zabývat v dalších kapitolách.

Cílem rozboru je postihnout mechanismus součinnosti funkce a formy, který vede k výslednému humornému účinku textu na příjemce, se zaměřím na začlenění jednotlivých excerptovaných případů do „zastřešujících“ skupin na základě společného mechanismu působení. Na základě sémanticko gramatického rozboru stanovím konkrétní prostředky umožňující funkční zapojení excerptovaných struktur do humorného kontextu. Pokusím se rozlišit, kde připadá volba výrazu na autora textu a které struktury jsou z převážné části určeny jazykovým systémem.

K plnohodnotné interpretaci podstaty jazykového humoru využiji srovnání s bezpříznakovými strukturami jazyka a v jednotlivých případech objasním základní funkčně strukturní rozdíly vedoucí k vybudování humorné jazykové situace.

Ojedinele využívám při interpretaci příznakovosti i diachronního pohledu na jazyk, diachronní poznámky však chápu především jako nástroj ilustrace, a to pouze tam, kde text

vykazuje potenciál ke vzniku jazykového humoru, ale tento potenciál není plně uchopitelný synchronními prostředky. Text ve zmiňovaných výjimečných případech sám upozorňuje na archaickou, tedy temporálně příznakovou strukturu. Zpravidla se jedná o strukturu morfo- syntaktickou.

1. Vlastnosti kódu, znaku a jazykové hry

Předmětem kapitoly jsou ty vlastnosti uvedených řečových struktur, jejichž důkladnější teoretický rozbor poskytne východisko k pochopení mechanismu určujícího, jak a proč mohou tyto struktury být využívány či narušovány v analyzovaném uměleckém textu.

1.1 Vzájemný vztah kódu a znaku

Vznik kódu jako prostředku komunikace je podmíněn existencí společenství, v něm se odehrává sociální styk, ze sociálního styku vznikají formy řečových projevů, toto vznikání se nakonec odráží ve změně jazykových forem.¹ Znak sám je prostředkem, médiem komunikace nic víc.² Společnost je pro vznik znaku nepostradatelná, neboť volí aspekty reality, které fixuje jazykem, slovy R.Bartha: „jakmile existuje společnost, každá funkce je automaticky transformována do znaku této funkce.“³ Kód systematicky sdružující znaky umožňuje předávat informace považované v dané společnosti za relevantní, a to způsobem, který se na daném stupni vývoje společnosti jeví jako nevhodnější, tedy nejsrozumitelnější.

1.2 Základní princip mentálního lexikonu

Právě rozdílné vnímání relevantních rysů vede k různým pohledům na sdělení a sdělování v rámci komunikační situace. Změnou úhlu pohledu v rámci užšího kontextu může vzniknout aktualizované vyjádření. Úhel pohledu jako kritérium umožňuje třídít znaky podle jejich společných rysů a tak vytváří síť vztahů v mentálním lexikonu mluvčích daného jazyka. Na zdůraznění sdíleného rysu alespoň dvou znaků v aktuálním vztahu jsou založena „obrazná pojmenování“ a slovní hříčky.

Bachtinova koncepce respektuje především sociální kategorie jazyka/ řeči, proto pro něj žádný přírodní jev nemá význam, ten mají pouze znaky. Význam znaku je přitom vymezen pouze negativně, znak definujeme pomocí souboru relevantních významotvorných rysů stojícím v opozici ke všem ostatním souborům rysů daného jazyka. Mezi distinktivní rysy mohou patřit vlastnosti znaku zakotvené na kterékoliv ze sémantických rovin, tedy na rovině gramatické, syntaktické i pragmatické.

1.3 Jazyková hra na pragmatické rovině textu

Analyzovaný text vychází z vlastností češtiny jako přirozeného jazyka. Materiál přirozeného jazyka poskytuje vhodné východisko pro Horníčkův způsob umělecké práce s textem. Hlavním předpokladem úspěšné analýzy je dobrá znalost pragmatických aspektů

¹ BACHTIN in HUBÍK, Stanislav: K postmodernismu obratem k jazyku. Boskovice, Albert 1994, s. 37

² BACHTIN in HUBÍK, Stanislav: K postmodernismu obratem k jazyku. Boskovice, Albert 1994, s. 45.

³ BARTHES (1964) in Eco Teorie sémiotiky. Brno, Janáčková akademie múzických umění 2004, s. 34.

přirozeného jazyka, již disponuje předpokládaný příjemce textu. Jazyk si totiž s námi hraje v tom smyslu, že kombinuje běžné obsahy a neobvyklé formy a naopak, aniž by zároveň vytyčoval přesné hranice mezi obvyklostí a neobvyklostí. K jejich stanovení většinou slouží znalost pragmatického kódu. Pragmatický kód pracuje převážně s jazykovým kontextem, jehož šíři nelze pevně definovat na abstraktní rovině, můžeme ji však odvodit z rozsahu textu, který na základě svého povědomí o bezpříznakovém jazyce, považujeme za aktualizovaný. Aktualizaci stejně jako znak definujeme negativně. Její identifikace je možná pouze na základě posouzení syntagmatických a paradigmatických vztahů mezi potenciálně aktualizovaným úsekem textu a ostatními částmi aktuální komunikace.

Lingvistické vztahy patří v rámci vztahů v realitě do skupiny vztahů mezi objekty. Řeč a komunikace, [protože je sociálním aktem,] je deformována vznikající dominancí subjekt–objektových vztahů a dominancí vztahů monologiky⁴. Právě zjevné subjekt–objektové vztahy zachycuje pragmatická dimenze jazyka, a to převážně prostřednictvím systému konotací a dalších prostředků omezujících kombinatoriku znaků. Porušení kombinatorických omezení je jedním z prostředků aktualizace sdělení. Podrobněji se tímto postupem zabývám v rámci komentované analýzy textu.

1.4 Ecovo pojetí jazyka jako systému

V souvislosti s kombinatorickými omezeními považuji za užitečné citovat pojetí sdělení v Ecově Teorii sémiotiky, hovoří se zde o „soustavě znaků uvedených ve vzájemný vztah jedním či více kódy.“ Způsob aktualizace sdělení nelze popsat bez předchozí znalosti systému vztahů mezi kódy, které umožnily právě tento způsob aktualizace.

1.5. Provázanost jazykového systému z hlediska teorie signifikace.

K teorii signifikace bych ráda poznamenala výrok Merleau- Pontyho, který vykazuje formální podobnost s dialogickou koncepcí komunikace, jak ji hájil Bachtin: „Jestliže znak chce něco říci jen tehdy, když se profiluje na jiných znacích, pak je jeho smysl plně angažován v řeči, slovo vždycky odkazuje k jinému slovu a jeví se jen jako zřasení obrovského kontinua mluvení.“⁵ Nepřímo je vysloven souhlas i se Saussurovou negativní definicí znaku, i když k této teorii musíme přistupovat jako k ideálnímu konstrukt v tom smyslu, že v běžné komunikaci při výběru znaků neposuzujeme každý z nich vzhledem k celému systému, omezujeme se zpravidla na určitý výsek, významové pole, v jehož rámci volíme. Není tedy možné vytvořit teorii významu, nelze abstrahovat od kontextu.

1.6. Znak a komunikační proces, intencionalita jako ne/ konstitutivní rys znaku

⁴ HUBÍK, Stanislav: K postmodernismu obratem k jazyku., Boskovice, Albert 1994, s.38.

⁵ HUBÍK, Stanislav: K postmodernismu obratem k jazyku., Boskovice, Albert 1994, s. 92.

„Komunikační proces existuje tehdy, jestliže možnosti nabízené signifikačním systémem jsou využívány tak, aby fyzicky produkovaly vyjádření mnoha praktických funkcí.“⁶

S ohledem na následující analytickou část této práce je důležité připomenout, že, jak uvádí Eco v souladu s Piercem: „Znakem je všechno, co můžeme chápat jako významovou substituci něčeho jiného. Toto „něco jiné“ nemusí nutně existovat nebo být aktuálně přítomno v okamžiku, kdy znak toto něco zastupuje.“⁷ Naproti tomu Ferdinand Saussure omezuje platnost termínu znak na intencionální umělé prostředky. Znak je znakem, pokud je jako takový vyslán (uváděn do komunikace). Ostatní naturální neintencionální prostředky sdělování si takový název nezasluhují.

1. 6.1 Sémioza

Tím se Saussure dotýká principu sémiozy. „Sémioza je vždy již zvýznamňování jako zhodnocování a zhodnocování jako zvýznamňování je vždy již sémioza.“⁸ Sémioza vysvětluje sebe samu pomocí sebe samé, tato kruhovitost je přirozenou podmínkou signifikace.⁹ Z hlediska pojetí subjektu v jazykovém systému lze říci, že sémioza je proces, jehož prostřednictvím empirické subjekty komunikují, kde jsou komunikační procesy umožněny díky organizaci signifikačních systémů.

1.7 Jazyková ekonomie

Pro funkčnost jazykového systému je důležitý pojem jazykové ekonomie. Její princip úzce souvisí s druhou částí následující definice znakové funkce jako korelace. Funktiv výrazu lze v různých kontextech korelovat za vzniku nového jazykového významu, který může, ale nemusí vykazovat očividnou významovou souvislost s původním funktivem. Stejný funktiv může vstoupit do nové korelace a vytvoří novou znakovou funkci. Uvedenou charakteristiku lze považovat za obecný princip polysémie a homonymie, k jejich vzájemnému odlišení přispívá diachronní pohled na vývoj konkrétního posuzovaného znaku.

„Kódy poskytují pravidla, která generují znaky jako konkrétní události v komunikačním styku.“¹⁰ Model opravňující konvenční denotace a konotace redukuje možnost vzájemných vztahů. Tato redukce vytvořila s-kód (kód chápaný jako systém).¹¹ S-kód je tedy konkrétně tvořen prvky systému syntaktického, tedy souboru prázdných forem, sémantického, tedy souboru obsahů přiřazených daným formám a behaviorálního souboru

⁶ ECO, Umberto: Teorie sémiotiky..., Brno, Janáčkova akademie múzických umění 2004, s. 11.

⁷ ECO, Umberto: Teorie sémiotiky. Brno, Janáčkova akademie múzických umění 2004, s. 14.

⁸ HUBÍK, Stanislav: K postmodernismu obratem k jazyku. Boskovice, Albert 1994, s. 41.

⁹ ECO, Umberto: Teorie sémiotiky. Brno, Janáčkova akademie múzických umění 2004, s. 86.

¹⁰ ECO, Umberto: Teorie sémiotiky. Brno, Janáčkova akademie múzických umění 2004, s. 62.

¹¹ ECO, Umberto: Teorie sémiotiky. Brno, Janáčkova akademie múzických umění 2004, s. 144.

reakcí adresáta vyvolaných podněty syntakticko-sémantickými. Pravidlo spojující články jednoho s- kódu s jiným(i) bude nazýváno kódem.¹²

1.8 Vztahy mezi znaky podle Hjelmsleva, dynamika významů

Pro znázornění vzájemné provázanosti jednotek v rámci sémiotického systému použil dánský glossematik Hjelmslev schéma založené na způsobu segmentace purportu. Termín purport přitom chápal jako neartikulované kontinuum. Jazykové jednotky v rámci kódu jsou provázány systémem denotací a konotací, které spolu s kontextem umožňují uživateli determinovat význam těchto jednotek. Znaky jsou nadány denotativním a konotativním ukazatelem.

Nazvěme jako denotativní ukazatele ty, jejichž souhrn konstituuje a izoluje kulturní jednotku, jež odpovídá znakovému prostředku, na níž závisejí další konotace.

Konotativní ukazatele přispívají ke konstituci jedné nebo více dalších jednotek vyjádřených předchozí znakovou funkcí.¹³ De Maure upozorňuje, že „komponenty významů nejsou, co do počtu, zmrazené do systému relevantních jednotek, ale tvoří otevřenou řadu.“¹⁴ „Kód není přirozenou podmínkou globálního univerza, není stabilní a podléhá komplexu spojení a větví každého sémantického procesu.“¹⁵

1.9 Jednoznačná interpretace znaku a fuzzy concepts

Zároveň je důležité, mít na paměti, že, v přirozených jazycích jsou kulturní jednotky zřídka formálně jednoznačné koncepty, často jsou spíše logickými „fuzzy concepts.“¹⁶ Tyto koncepty vznikají ze způsobu, jímž kategorizujeme okolní svět. Příbuznost jednotlivých mentálních konceptů je zajištěna mírou jejich vzájemné rodinné podobnosti (family resemblance). Podobnost sama však nemá pevné na jádro, naopak odvozuje se z užitných vlastností (interactional properties) daného znaku v konkrétní situaci.

Lakoff rozlišuje čtyři skupiny znaků podle vztahu k prototypu. Příklady „par excellence“ představují samotné prototypy daného konceptu. Příklady přísně vzatých („Strictly speaking“) konceptů do dané kategorie spadají, ale nejsou naší nejtěsnější asociací s ní. Volně řečeno („Loosely speaking“), je kategorie zahrnující znaky, které postrádají některý důležitý rys, ale mají dostatek jiných rysů, které je řadí do kategorie. Šíře skupiny označené technicky vzato („Technically“) se mění v závislosti na účelu kategorizace.¹⁷

¹² Viz ECO, Umberto: Teorie sémiotiky. Brno, Janáčkova akademie múzických umění, 2004, s. 49.

¹³ ECO, Umberto: Teorie sémiotiky. Brno, Janáčkova akademie múzických umění, 2004, s. 101.

¹⁴ DE MAURE (1970) in Eco, Umberto: Teorie sémiotiky. Brno, Janáčkova akademie múzických umění 2004, s. 145.

¹⁵ ECO, Umberto: Teorie sémiotiky. Brno, Janáčkova akademie múzických umění 2004, s. 146.

¹⁶ LAKOFF, George se tímto problémem zabývá i v citované monografii *Metaphores we live by*.

¹⁷ LAKOFF-JOHNSON: *Metaphores we live by*. Chicago, University of Chicago Press 2003, s. 123- 124.

Logiku přirozeného jazyka od logiky přírodních věd důsledně odlišoval už Heidegger.

1.10 Role kontextu

Možnost interpretovat denotaci je závislá na kontextu, v němž se znaková funkce vyskytuje. Podle povahy denotovaného objektu se může jednat o případ důležitosti kontextu textového, jak je tomu v případech anafory a textové deixe. V dalších případech se uplatňuje kontext situační, který umožňuje odkazování mimo text. Zvláště v případech, kdy nositelem denotace je proprium, můžeme uvažovat o důležitosti zkušenostního kontextu, který se manifestuje jako soubor znalostí sdílených mluvčím a adresátem. Podle Ullmana vlastní jméno vně kontextu nedenotuje nic.¹⁸ S tímto názorem polemizuje Eco: „Vlastní jména neznámých osob působí jako prostředky s otevřenou denotací, tj. musejí mít význam, ale nevíme jaký.“¹⁹ Podle Wittgensteina se význam jména často vysvětluje ukázáním na jeho nositele.²⁰ Domnívám se, že pokud bychom chtěli interpretovat takové vysvětlení jako znak, který má schopnost zastupovat i v nepřítomnosti fyzického referenta, bylo by nutné pokládat formulaci „ukázání na,“ za ekvivalentní s obrácením pozornosti k objektu jako souboru rysů.

V případě, že je užití vlastního jména vázáno na kulturní bohatství mluvčích daného jazyka, pojí se konotativně se souborem rysů konstituujících mentální obraz kulturního dědictví. Příslušnost znaků do souboru nazvaného kulturní dědictví je předpokladem dostatečné obeznámenosti komunikantů s těmito znaky, a tedy poskytuje prostor pro tvorbu různých konotací v závislosti na komunikační situaci. Pravdivost mé hypotézy lze verifikovat existencí kulturních aluzí, některých „mluvících jmen.“

1.2.0 Jazykové hry

Hra jako filozofický koncept se stává zastřešujícím pojmem pro celý život, zahrnuje jej v sobě, má tedy mnoho významů, a může být dokonce obtížné najít jim všem společnou základnu. Hra, je-li brána vážně, stává se konstrukčním principem našeho světa. Ve filozofických zkoumáních najdeme výraz jazyková hra použitý ve významu společenského chování vedoucího k úspěšné komunikaci. Jazyková hra v sobě spojuje pravidla gramatické a životní formy.

1.2.1 Pravidla hry

O vzniku a postavení pravidel v rámci jazykového kódu říká Eco následující: „Jakmile jsou požadavky na provedení procesu společností uznány a předcházejí samotný

¹⁸ ULLMANN in ECO, Umberto: Teorie sémiotiky. Brno, Janáčkova akademie múzických umění 2004, s. 104.

¹⁹ ECO, Umberto: Teorie sémiotiky. Brno, Janáčkova akademie múzických umění 2004, s. 104.

²⁰ WITTGENSTEIN, Ludwig: Filozofické skúmania. Bratislava, Pravda 1979, s. 43.

proces, pak se tyto požadavky zařazují mezi pravidla. Stávají se pravidly kompetence nebo pravidly parole předvídanými z pozice langue.²¹

Kooperující hráči mohou na základě znalostí druhu hry a jejích pravidel dosáhnout splnění svých extralingvistických cílů a navodit žádoucí stav objektivní reality. „Také si můžeme myslet, že celý proces používání slov [v primitivním jazyce] je jednou z těchto her, prostřednictvím kterých se děti učí svůj mateřský jazyk. Tyto hry budeme nazývat jazykové hry a o primitivním jazyce budeme někdy mluvit jako o jazykové hře.“²² Součástí jazykové hry je již také pozice toho, kdo ji zkoumá.²³ Osvojení si jazykové hry spočívá v ovládnutí pravidel této hry, která mají apriorní status a jsou určena ke slepému následování. Společenský význam jazyka zdůrazňuje autor poukazem na jazykovou hru a jazykovou mluvu jako součást činností určité „formy života.“²⁴ Implicitně se ve prospěch společenského a konvenčního základu jazyka vyslovuje, když upozorňuje na zdánlivou přirozenost jazyka, jak ji pociťuje rodilý mluvčí. Konkrétně cituje francouzského politika, který údajně prohlásil: „osobitost francouzského jazyka spočívá v tom, že jeho slova jsou v takovém pořadí, v jakém si je myslíme.“²⁵

1.2.2 Smysl výrazu

V této souvislosti je nutné upozornit na Wittgensteinovo pojetí smyslu a nesmyslnosti výrazu. V 500. paragrafu Filozofických zkoumání je uvedeno, že: „Když se řekne, že věta nemá smysl, není její [celkový] smysl nesmyslný, pouze některé její slovní spojení je vyloučené z jazyka, stáhnuté z oběhu.“²⁶ Vyloučení některých slovních spojení ze sféry jazyka je jedním prostředkem vymezení pravidel jazykové hry. Wittgenstein na druhou stranu přisuzuje některým nesmyslným výrazům status vysoké a nenahraditelné kulturnosti, jako například v případě metafyziky.²⁷

1.2.3 Kreativní hra

Zdá se, že v opozici k tomuto pojetí jazykové hry stojí hra s jazykem, která klade důraz na hravost a jazykovou kreativitu. Společným rysem obou je fakt, že ke své existenci potřebují pravidla. Rozdíl tkví v rozdílném využití pravidel v rámci každého z přístupů; zatímco v primitivních jazycích, zejména v těch, na nichž jazykovou hru exemplifikuje Wittgenstein, se pravidlo jeví jako závazný, spolehlivý prostředek poskytující vodítka k jednoznačné správné interpretaci, v případech hry s jazykem je účinek pravidla v jistém

²¹ ECO, Umberto: *Teorie sémiotiky*. Brno, Janáčkova akademie múzických umění 2004, s. 12.

²² WITTGENSTEIN, Ludwig: *Filozofické skúmania*. Bratislava, Pravda 1979, s. 25.

²³ HUBÍK, Stanislav: *K postmodernismu obratem k jazyku*. Boskovice, Albert 1994, s. 52.

²⁴ WITTGENSTEIN, Ludwig: *Filozofické skúmania*. Bratislava, Pravda 1979, s. 32.

²⁵ WITTGENSTEIN, Ludwig: *Filozofické skúmania*. Bratislava, Pravda 1979, s. 143.

²⁶ WITTGENSTEIN, Ludwig: *Filozofické skúmania*. Bratislava, Pravda 1979, s. 177.

²⁷ HUBÍK, Stanislav: *K postmodernismu obratem k jazyku*. Boskovice, Albert, 1994, s. 59.

smyslu redukován, nejedná se již o jednoznačný klíč, ale spíše o vodítko, které umožňuje vysledovat ty rysy jazykového výrazu, které jsou v daném kontextu relevantní pro další interpretaci. Definitivní význam v danou chvíli představuje inovativní interpretaci příslušného pravidla. Původní pravidlo ztrácí část ze své závaznosti, neboť text (chápaný zde jako rezultat jazykové produkce) vytváří pro dané pravidlo kontrastní prostředí. Přitom ty aspekty pravidla, které zůstaly zachovány, se rovněž podílejí na nové interpretaci, neboť zvyšují kontrast mezi původním a pozměněným užitím pravidla. Společenská rozpoznatelnost původního pravidla zůstává zachována.

Wittgenstein v této souvislosti hovoří o protikladu gramatických pravidel, která jako by zodpovídala za formu výrazu a pravidel, která mohou jedné formě připsat v různých větách několik vzájemně se lišících funkcí. Rozdílné funkce nepovažuje za skryté. Vidíme celou větu. „Rozdílné funkce se projevují v operacích [se slovy].“²⁸ Jinými slovy dané formy nejsou významově ekvivalentní, jak dokazuje nemožnost nahradit výraz ve všech větných kontextech jiným výrazem, jehož forma by byla opět ve všech srovnávaných výrazech shodná. Už na předcházejících stranách požaduje, abychom radikálně skoncovali s ideou, že jazyk funguje vždy stejným způsobem.²⁹ Wittgenstein dále požaduje, abychom se vzdali myšlenky na přímou korespondenci mezi reálným předmětem a jeho jazykovým vyjádřením, výrazem. Doslova: „Nemysli si, že svá slova vždy vyčteš z faktů, že fakta zobrazuješ pomocí pravidel ve slovech, neboť ve zvláštních případech bys musel aplikovat pravidlo bez pomoci.“³⁰

1.2.4.Hra z hlediska adresáta

Setká-li se adresát se zvláštním případem, záleží na něm a s největší pravděpodobností především na jeho citlivosti k bezprostřednímu, situačnímu i zkušenostnímu kontextu, zda se mu podaří zareagovat tak, aby mezi ním a odesilatelem sdělení došlo k porozumění. Uplatňuje se zřejmě také role modu prezentace, tedy otázka, do jaké míry je komunikaci možné považovat za skutečnou, „vážně míněnou.“ Porozumění zvláštním mluvním aktům, neboli ozvláštněným formám, závisí na druhé straně i na míře jejich aktualizace. V tomto kontextu používám literárně-vědného termínu aktualizace v souladu s jeho formalistickou podstatou, tedy jako formu, jejímuž porozumění je třeba věnovat větší péči, než vyžaduje dekodování obvyklého textu (komunikátu).

V analytické části této práce se zaměřím i na poměr mezi standardní a aktualizovanou formou v rámci jedné zprávy vyslané k adresátovi. Mým cílem je popsat

²⁸ WITTGENSTEIN, Ludwig: Filozofické skúmania. Bratislava, Pravda 1979, s. 188.

²⁹ WITTGENSTEIN, Ludwig: Filozofické skúmania. Bratislava, Pravda 1979, s. 136.

³⁰ WITTGENSTEIN, Ludwig: Filozofické skúmania. Bratislava, Pravda, 1979, s. 133.

mechanismus, jímž jsou prvky aktualizovány, a zároveň přihlédnout k prostředkům zachovávajícím srozumitelnost textu.

1.2.5 Předpoklady porozumění

Ve shodě s Wittgensteinem tvrdím, že „mnohé musí být v jazyce připraveno, aby čiré jazykové pojmenování mělo smysl.“³¹ Pod pojmem „mnohé“ se skrývá gramatika slova jako logický součin jeho paradigmaticky a syntagmatiky, které konstituují pozici slova v systému. Slovu adresát porozumí,“ jestliže ví, co toto slovo označuje, a tedy zná celé jeho užití.“³² Důraz na celé užití slova opět (byť implicitně) odkazuje k jazyku jako systému, jehož prvky jsou dány soustavou vzájemných opozic.

1.2.6 Heideggerova koncepce jazyka a hry

S ohledem na svůj zájem o porovnání kulturních konceptů metafor uvádím následující citát: „Jazyk, znaková struktura ontogenní povahy, umožňující dohlédnout k horizontu obstarávajícího Dasein, k horizontu, jenž je jako hranice dán gramatikou individuálního jazyka a v jehož dosahu gramatika dovoluje Dasein porozumět světu.“³³ Metaforické koncepty, které používáme a kterým rozumíme jsou odvozeny z naší reálné existence ve světě, ze schopnosti tento svět strukturovat. Znaková struktura zahrnuje soubor každodenních činností, strukturuje každodenní obstarávání, a tak definuje horizont dohlédnutí a porozumění. Později Heidegger odhlíží od role jedince jako mluvčího, tvrdí, že místo člověka mluví jazyk prostřednictvím Dasein, které umožňuje věcem vstoupit do slov.³⁴ Dekonstrukce umožňuje uvědomit si šíři jazykových struktur a míru jejich ustálenosti, otevírá cestu k aktualizaci.

Důvodem, proč si s námi může jazyk pohrávat, je fakt, že se jeho prostřednictvím mimoděk díváme na svět prizmatem západní metafyziky. Podstatou jazyka je však pojmenování. Podstata jazyka není dána, je to hra bez konkrétních pravidel, která dána nejsou a nemohou být. Přílišné zdůraznění systému pravidel totiž dělá ze hry kalkul. „Hra je víc než řád a konstrukce, hra je bytí samo, hra je život.“³⁵ Je projevem počátku, k němuž odkazuje. Nepředvídané a nepředvídatelné patří k bytostné povaze jak rozmluvy, tak společenství.

1.2.7 Hry diskursů

Hry diskursů vykonávají roli spolutvůrce jsoucího a pravdy. Z toho podle mého názoru volně vyplývá, že metafyzika je diskursem poznání pro naši civilizaci. Na tento problém upozorňuje ve svých „archeologických“ knihách Michel Foucault, kultura ani

³¹ WITTGENSTEIN, Ludwig Filozofické skúmania. Bratislava, Pravda 1979, s. 112.

³² WITTGENSTEIN, Ludwig: Filozofické skúmania. Bratislava, Pravda 1979, s. 126.

³³ HUBÍK, Stanislav: K postmodernismu obratem k jazyku. Boskovice Albert 1994, s. 63.

³⁴ HUBÍK, Stanislav: K postmodernismu obratem k jazyku. Boskovice Albert 1994, s. 63.

³⁵ HUBÍK, Stanislav: K postmodernismu obratem k jazyku. Boskovice Albert 1994, s. 76.

doba podle nového myslitelského směru nemusejí determinovat subjektivní vědomí, mohou se stát jazyky. Diskurs je síla, která produkuje a posiluje moc. Kromě této schopnosti obsahuje ale i něco navíc, co je zakódováno v konkrétní znakové činnosti provozované v dané epistémě. Z toho vyplývá, že jazyk nemůžeme užívat nestranně. Jsme v moci svých představ o světě i o jazyce a podřizujeme jim strukturaci světa. Jazyk je hrou vzájemně poměrně nezávislých struktur, hranice těchto struktur jsou tvořeny antropologickým obzorem. Smysl se někdy vynořuje na okraji celků, celek je pevně spjat se svými částmi. Foucault dále upozorňuje na již zmíněnou nekonečnost sémiózy a strukturující roli diskursu v komunikaci. Jazykové hry jsou inkarnacemi historie, jejíž diskontinuitu určují útvary vyššího řádu formy života.

1.2.7.1 Hry diferance

Derrida vychází z předpokladu, že čistý výraz musí vždy obsahovat indikativní prvek, díky němuž je užití výrazu opakovatelné. Znak se stává znakem v opakovaném používání, které vyžaduje intersubjektivitu. Z jazyka nelze vyloučit nic reálně používaného. Skutečná promluva se může projevit i jako písmo. Význam znaku se projevuje vždy korelací nebo opozicí strukturních elementů jazyka, fonémů a grafémů. Přitom však převrací vzájemný vztah elementů mluvení a psaní. Jen mluvení a psaní, které nepropadlo logocentrismu, může rehabilitovat původní základ znakových činností, živou řeč.

Výraz *differer* může ve francouzštině znamenat rozdělování v prostoru a čase. Termín *differance* postihuje oba významové okruhy a zároveň je diferencuje. Diskvalifikuje představu prvotnosti mluveného před psaným a tak dále analogicky ve všech jazykových plánech. Struktura je psaním, zápisem. Sémiotika se mění ve vědu o psaní - gramatologii. Znaky a znaky dělají svět. Jazyk dělá diference. Hra diferenci je chápána objektivisticky. Dekonstrukce je funkcí samopohybu jazyka. Znakový svět se osvobozuje od lidské subjektivity.

Podle Derridy diskurs je přítomná živoucí vědomá reprezentace textu v rámci zkušenosti osoby, která ho čte nebo píše. Systémové seskupení rovná se umrtvení.

2. Jazykový humor a jeho základní charakteristika

2.1 Poznámka k pojmu humor

Termín pochází z latiny a je od počátku spjat s člověkem jako bytostí tělesnou i duchovní. Humor v antice byl výrazem pro vlhkost a tělesné šťávy určující temperament, který také sám figurativně označoval. Humor získal komický rozměr v období renesance a baroka.³⁶

2.1.1 Komično, zdroje komiky

Definice jazykového humoru je nečastěji odvozována z kategorie komična, jejíž definici podal Jan Mukařovský,³⁷ označuje v ní komično za „společnou vlastnost jevů vzbuzujících smích,... který je symptomem, nikoli specifickým znakem.“ Zdroj komiky, podle jehož povahy rozlišujeme jednotlivé níže zmíněné druhy, může pocházet: z náhlého uvolnění napjatého očekávání; z poměru, který člověk zaujímá ke směšné věci, taková komika pramení z podceňování. Dalším zdrojem komiky se může stát odhalení chybného logického postupu, který se navenek projevuje jako protimluv nebo chybná subsumpce věci pod pojmem. Tento zdroj komiky je snáze postihnutelný v psaných projevech pro jejich fixovanost.

2.1.2 Komično vyjádřené jazykem

Mukařovského definice rozlišuje tři typy komična, všechny lze ztvárnit pomocí jazyka (jde tedy o jazykový humor v širším smyslu). Přestože mohou využít stejného vyjadřovacího prostředku- jazyka, nejsou na něm všechny tři typy komična stejnou měrou závislé. Široce chápaný jazykový humor je trojího druhu: myšlenkový, situační a slovní. Prvním dvěma typům je jazyk nástrojem; v případě situačního humoru k sugestivnímu vylíčení komické situace, myšlenkový humor pak využívá převážně syntaktické prostředky k navození kontrastujících spojení mezi myšlenkami. Způsob organizace myšlenek a z něj plynoucí míra nelogičnosti přitom může vést až k absurditě.

2.2 Jazykový humor v užším smyslu

Označení jazykový humor v užším smyslu používá česká lingvistická tradice tam, kde se setkáváme s jazykem jako materiálem a konstrukčním prostředkem komiky. V uvedené definici je použito označení slovní vtíp a Bečkův slovní humor. Bečka popisuje humor jako chtěnou jazykovou komiku, jejímž cílem je vyvolávat veselí u jiných. Váže se na schopnost, jejíž trvání není přesně dáno, vidět věci z jejich komické stránky a

³⁶ BORECKÝ, Vladimír: *Imaginace, hra a komika*. Praha, Triton 2005, s. 148.

³⁷ Ottův slovník naučný nové doby. Díl 3. sv.1. Praha, J. Otto, 1934, s.661.

předkládat je tak i ostatním. Jde tedy o úmyslnou myšlenkovou komiku, myšlenka je obsažena ve schopnosti nazírat věc z jiného, v tomto případě komického, úhlu.

2.3 Konfrontační podstata komična

Je však jistá vlastnost společná celé oblasti komična, a to že vždy jde o konfrontaci dvou významových souvislostí, v jejichž světle je daná skutečnost viděna.

Ve všech třech formách komiky se mohou uplatňovat nebo kombinovat výše uvedené důvody komičnosti, jejich důležitost je ale různá.

„Humor slovní užívá k humornému účinku jen prostředků jazykových(...) Hlavním nositelem humoru je tu zvláštní způsob vyjadřování.“³⁸ „Hlavním nástrojem slovního humoru je slovo aktualizované prostřednictvím novotvoření slov, hyperboly, nápadného zeslabení významu slova, slovní ironie, homonymita, úmyslné změny frazeologie, úmyslné katachréze, metafory a metonymie, převrácené metonymie, přirovnání [a dalších prostředků.]“³⁹

Účinek humorného prvku má zpravidla jistou setrvačnost, jejíž rozsah je určen, v krajním případě vyloučen kontextem. Vyloučení je poměrně vzácné neboť text by měl „zachovávat jednotné ladění.“⁴⁰

2.4 Obecný princip jazykového humoru

Obecným principem vzniku humoru na straně autora a porozumění humoru na straně adresáta je existence významových rysů zakládajících vztah mezi potenciálně humornými prvky, tak aby vznikl některý z typů kontrastu uvedených výše. V případě jazykového humoru může být kontrast založen v rozdílné míře doslovnosti, v rozdílných konotacích jednoho a téhož výpovědního prvku nebo skupiny prvků. Rozdíly mohou být různou měrou závislé na kontextu i inherentně dané systémem jazyka.

Podle důležitosti jednotlivých srovnávaných prvků může humor vzniknout z kontrastu rozhodujících rysů mezi sebou i z implicitního kontrastu série doprovodných rysů s rozhodujícím (konstitutivním) rysem významu. Významotvorná „síla“ jednotlivých rysů se může v linearitě textu měnit až k absurditě, což je podstata ryze myšlenkového humoru.

Jednotlivými opozicemi rysů se zabývám při konkrétních rozborech analýzy textů.

³⁸ BEČKA, Josef, Václav: Komika a humor v jazyce. *Naše řeč*. 1946, roč. 30, č. 6-7, s. 113.

³⁹ BEČKA, Josef, Václav: Komika a humor v jazyce *Naše řeč*. 1946, roč. 30, č. 6-7, s. 115-116

⁴⁰ BEČKA, Josef, Václav: Komika a humor v jazyce. *Naše řeč*. 1946, roč. 30, č. 6-7, s. 118.

3. Prostředky vzniku jazykové hry a komiky a jejich vztahy v textu

3.1 Využití onomaziologického lingvistického modelu při analýze

Pro rozbor a zdůvodnění některých jevů v analyzovaném souboru je vhodné využít podrobnější znalost často implicitně vnímaných restriktivních pravidel konstrukce přirozeného jazyka. Při přesném stanovení těchto pravidel vycházím z práce J. Kořenského *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*.

Popsané principy jsou dobře uplatnitelné zejména při analýze jevů, kdy autor primárních excerpovaných textů, zpravidla v rámci výpovědi nebo užšího kontextu, mísí různé pohledy na tutéž entitu. Neterminologický výraz „mísení“ odkazuje k využití homomorfie k aktualizaci sdělení. Princip je následující - autor užije lexém významově homomorfní, na tuto skutečnost upozorní tak, že shrne obě homomorfní složky do jednoho kontextu, takže složka užitá neadekvátně vystoupí do popředí a kontrastuje se svým protějškem, který do daného kontextu náleží. Informace získané z následující monografie pomáhají vysvětlit podstatu takového mísení a jeho podmínky.

Monografie Jana Kořenského se zabývá otázkou, jak se role sémantiky lexémů odráží v jejich kolokabilitě. Jak již bylo řečeno výše, langue češtiny jako přirozeného jazyka je souborem pravidel, která vymezují kombinace lexémů vedoucí ke vzniku smysluplné výpovědi. Tato pravidla jsou na konkrétní úrovni jazykově specifická, neboť jazyk jako systém znakových vztahů „patří“ svému společenství. Jazyk jako systém relací mezi bázovými významy umožňuje vyjadřování. Slouží tedy jako nástroj segmentace reality, záměrně nechávám otevřenou otázku objektivnosti, chceme-li realitu označit atributem objektivní a přitom neomezit rozsah přirozeného jazyka, nelze slučovat objektivitu a materiální charakter objektu, denotát tedy nelze považovat za výlučně konkrétní entitu. Jazykem se běžně vyjadřujeme i o nemateriálních skutečnostech, langue nám v tom nijak nebrání. Možnost mluvit o nereálných entitách polemizuje s, ve své době dominantní, teorií odrazu, proto od ní v dalších výkladech odhlížím. Tato terminologická odbočka umožní rozdělit jazyk v souladu s citovanou prací na podstatu a jev, podstatu, již J. Kořenský definuje jako „dynamické uskutečňování znakových vztahů mezi výrazovou a významovou složkou znaku.“⁴¹ Jevovou složkou jazyka je smyslům zjevný rezultat komunikace, tedy text.

Publikace poukazuje zejména na skrytou homomorfii běžně izolovaných lexémů, která se manifestuje právě v kolokabilitě. Popis jazyka na základě sémantického východiska předpokládá, že „některé významové jednotky nesou výrazově

⁴¹KOŘENSKÝ, Jan: *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha, Academia 1984, s. 9-10.

nesignalizovanou sémantiku,⁴² [která umožňuje vnímat je jako homomorfní]. Sémantické východisko se jako sémantická báze manifestuje v sémantickém jazyce, který lze považovat za model světa a jako takový jej uchopit logickou syntaxí. Užití logické syntaxe je motivováno snahou o objektivní popis vztahu mezi báзовými významy a jejich vyjadřovacími prostředky. Báзовé významy lze v tomto smyslu považovat za do jisté míry abstraktní sémantické rysy, tedy „zastřešující“ sémantické kategorie. Tak používá své rysy například teorie jazykových polí. „Sémantická báze je množina základních a komplexních významů relační povahy.“⁴³

Autor definuje „významy sémantické báze jako základní jednotky s odrazovou funkcí,⁴⁴ protože navrhuji opustit teorii odrazu z výše uvedených důvodů, pokusím se přeložit tuto definici, kterou považuji za v podstatě platnou a funkční. Významy sémantické báze jsou jednotky, které vyvolávají v mysli kompetentního mluvčího představu spjatou s určitou jednotkou textu na základě znalosti jazyka daného společenství. Vyjadřuje výše definované dynamické znakové vztahy. Báзовé relace se uskutečňují v časoprostoru, kde vyjadřují vztahy mezi svými proměnnými.

Významy báзовých relací se primárně odvozují ze „sloves,“ jádro relace se tedy shoduje s jádrem výpovědi v přirozeném jazyce, kde je verbum rovněž chápáno jako základní strukturní prvek. Báзовé formule (schématické zápisy báзовých relací) diferencují děje dynamické (mutační i nemutační) a statické významy. Proměnou každé relace je minimální sémantický element. Každou báзовou relaci lze vyjádřit alespoň jedním z následujících způsobů: slovně, nepredikačním syntagmatem nebo predikačním syntagmatem. Při lexikální realizaci uvažujeme o hierarchii onomaziologického základu a onomaziologických příznaků. Analogicky rozlišujeme i syntagmatický větný základ a jejich příznaky.

Báзовá relace jako celek může být zasažena rámcovým modifikátorem s významem například: existence, fázování, setrvání v platnosti, volutativní modality a dalších. Rámcové modifikátory se jeví jako formálně a významově hierarchicky nadřazené báзовým relacím.

Sémantickou analýzu je možné kdykoliv ukončit se zřetelem k předmětu výzkumu. Kritéria klasifikace vztahů musí být ryze sémantická a dostatečně formální, aby byl zachován odstup od předmětu zkoumání. Tyto požadavky splňují kritéria symetrie, polosymetrie, asymetrie a inverze. Právě možnost uplatnění inverze pomáhá vzájemně odlišit předchozí tři kategorie. Polosymetrie a asymetrie v abstraktní rovině jsou chápány

⁴² KOŘENSKÝ, Jan: Konstrukce gramatiky ze sémantické báze. Praha, Academia 1984, s 13.

⁴³ KOŘENSKÝ, Jan: Konstrukce gramatiky ze sémantické báze. Praha, Academia 1984, s 16.

⁴⁴ KOŘENSKÝ, Jan: Konstrukce gramatiky ze sémantické báze. Praha, Academia 1984., s. 11.

jako relace diferencované co do míry symetrie ve svých konkrétních naplněních. Relace je tedy symetrická, platí li vztah inverze bez výjimky, polosymetrická, pokud je inverze umožněna jen v některých případech, asymetrická je tehdy, když inverzní relace není pravdivá ve vztahu k žádné dvojici prvků.

3.1.1 Členění excerptu podle společných znaků

Syntakticko sémantické struktury, které jsem pracovně označila za neobvyklé vzhledem k bezpříznakovému jazyku, lze podrobněji členit s přihlédnutím k obecným principům, jejichž využití nebo naopak porušení vyvolává u rodilého mluvčího pocit neobvyklosti, ozvláštňeného užití výrazu. Autor primárního textu využívá různých technik. Na tomto místě se spokojím se zavedením zastřešujících termínů a popsáním principů, na základě nichž jednotlivé techniky fungují. Techniky, které budou dále podrobeny rozboru, uvádím nejprve v následujícím výčtu:

- aluze na známé kulturní dílo postavená do kontrastního kontextu,
- rozpoznatelná účelová úprava známého citátu,
- narušení ustáleného kolokátu nebo frazému (doslovné využití frazému, které poukazuje na původní frazeologičnost,)
- narušení metaforického konceptu.
- příznaková interpretace syntagmatu.

3.1.1.1 Důsledky systémové povahy jazyka doložené na souboru excerptů

V jazykových projevech se konkrétně manifestují abstraktní systémové vzorce, v komunikaci vznikají mezi vzorci vazby dané sémantikou, pragmatikou a gramatikou jazyka, vytváří se jazykově logická struktura výpovědi. Jazyková logika stojí za mnohými „skrytými polysémiemi,“ tímto souslovím označuji jevy, kdy totožná forma modifikuje svůj význam v závislosti na sémantických rysech svých výpovědních participantů. Podrobněji se touto problematikou zabývá výše citovaná monografie J. Kořenského.

Z excerptovaného materiálu jsem vyčlenila doklady, které využívají více než jeden druh aktualizací techniky. Vícenásobným aktualizacím věnuji teoretickou poznámku, jednotlivé příklady jsou zařazeny ve výčtu analyzovaných excerptů u příslušných hlavních typů.

Největší potenciál pro dvojí aktualizaci mají aluze, neboť vznikají z nejširší škály extralingvistických podnětů. K aluzím lze řadit velkou část dvojnásobně aktualizovaných excerptů. V dalším textu se zabývám následujícími příklady:

Budou likvidováni.“ –, ...Pak ovšem už nestojím o to zvědět, pod jakým přídavným jménem se kryje váš materialismus. Je – toto, vážený příteli, jeho obsahem, nezáleží už věru na jménu.“⁴⁵

Hodiny jim[některým lidem] podléhají, cesty je vedou a jejich prosluněné bytí se podobá soukolí orloje, do kterého nesáhá a sahat nemusí slepá ruka neblahé náhody či moudrého napravení.⁴⁶

Jednoho dne byt byl. Stáli v něm, procházeli obě či všechny jeho prostory.⁴⁷

Poslední příklad je vybudován na sémantické volnosti verba, využívá výše zmíněnou skrytou polysémii.

V případě střetu aluze a metafory dochází u dokladů ke vzniku cyklického vztahu . Vlastní jméno s explicitní onomaziologickou motivací je uvedeno do vztahu s motivujícím lexémem, který dále odkazuje na další konotativní článek lexému a podává situaci z nového úhlu pohledu, při čemž se vrací oklikou k původnímu motivujícímu lexému. Příklad následuje: Jí se říkalo vždycky Růža, a to je jméno plné a rozvité. Já byla vždycky Růženkou, tedy někým, koho je nutno neustále chránit před každým závanem, před každým ostnem.⁴⁸

Aktualizace aktualizovaných frazémů probíhá v souladu s jejich formální fixovaností s důrazem na formální stránku. Hlavními prostředky jsou ambivalentní a analogické struktury těsně sousedící. Druhotné kontrasty vznikají na morfologickém materiálu, s využitím skryté polysémie i metaforických konceptů . Příklady následují:

Hospodyně byla pryč- odešla patrně pro nové zápalky, a oheň vešel do ložnice. Dům lehl popelem.⁴⁹

Pak přišel František. Totiž přiběhl...Byl právě v ostrém tréninku a klusal i vsedě.⁵⁰

Takové odjezdy se u nás nedějí bez rozmyslu. Ba naopak rozmysl je hlavní částí příprav.⁵¹

neví kde mu hlava stojí, zda mezi hvězdami či v kaluži.⁵²

Dvojitá aktualizace syntagmatu s informační redundancí vzniká v případě, že význam syntagmatu vyžaduje ve svých důsledcích přijetí mentálního konceptu, který zakládá konceptuální metafory. Koncept bývá interpretován jako důsledek nikoli předpoklad dvojnásobné aktualizace.

... viděli trupy opuštěné hlavami a hlavy opuštěné trupy...⁵³

...Tak do toho. Vezměte laskavě nůž, já se trochu rozepnu a píchněte mne do krajiny srdeční.⁵⁴

Kombinovaná stejně jako prostá aktualizace závisí nejen na systému, ale i na konkrétních lexikálních formách, kterými jsou systémové pozice obsazeny.

Na tomto místě věnuji každé kategorii terminologickou poznámku, jejímž cílem je definovat užití jednotlivých termínů v analytické části této práce.⁵⁵

⁴⁵ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 122.

⁴⁶ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 86.

⁴⁷ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 20.

⁴⁸ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 98.

⁴⁹ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 84.

⁵⁰ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 101.

⁵¹ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 30.

⁵² HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 128.

⁵³ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 52.

⁵⁴ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 139.

3.2 Aluze

Literárněteoretický termín aluze je pojat tak, jak jej ve svém článku definoval Jiří Homoláč.⁵⁶ Aluze je tedy jeden z typů mezitextového navazování, podle Górského studie jde [v případě literární aluze] o „umělecký prostředek, který se vytváří mezi vlastní tvorbou autora a jeho sepjatím s literární tradicí.“⁵⁷

Aluze může vzniknout i bez explicitního autorského záměru. Samotná interpretace aluze se podle Ben-Poratové⁵⁸ děje v pěti krocích. Nejprve je nutno rozpoznat příznak aluze, identifikovat jej jako součást určitého daného systému, dalším krokem je identifikace systému - pramene. Svou roli hraje i determinace působení dalších elementů daného systému, konečnou fází představuje zvýznamnění příznaku.

Podle T. Žilky⁵⁹ na sebe mohou navazovat nejen texty, ale i text a společenská realita. Myšlenka navazování na společenskou realitu připouští příliš volný výklad pojmenování aluze. Na druhou stranu přínosem Žilkova přístupu je rozčlenění aluze na „jazykově stylistickou“ a „tematickou“, respektive komplexní (pokrývající celý text) a dílčí.

Z hlediska recipienta upozorňují signály aluze na otevřenou možnost mezitextového navazování. Za takové signály lze považovat i grafické prostředky použité k upoutání jeho pozornosti. Další skupinu signálů tvoří vlastní jména, neboť v jejich významu převažuje identifikační hodnota. Jsou-li užita jako signál aluze, zvyšuje jejich účinnost (v kterékoli části textu) jejich inherentní grafické odlišení.

Dále se uplatňuje jazykově nesourodý kontext, vzniklý náhlým přechodem do jiného jazyka nebo jiné stylové roviny v rámci téhož jazyka. Tento přechod je hraničním signálem cizosti, jako takový má schopnost iniciovat snahu o odhalení zdrojového textu. Uvozovací výrazy plní v případě aluze podobnou funkci jako verba dicendi u citátu, lze sem také zařadit oslovení nebo uvedení autora primárního textu.

Úloha signálu aluze se nevyhýbá ani svébytným formám mezitextového navazování, proto se v této funkci setkáváme i s citátem.

⁵⁵ Problematikou aktualizace syntagmat se teoreticky i prakticky zabývám později, neboť považuji za nutné spojit teoretickou a praktickou část, ale zároveň obě oddělit předchozích typů.

⁵⁶ HOMOLÁČ, Jiří: Aluze ve slovesných textech uměleckých. (Úvaha pojmoslovná) *Slovo a slovesnost* 1989, roč. 50, s. 288-294.

⁵⁷ GÓRSKI (1961) in HOMOLÁČ, Jiří: Aluze ve slovesných textech uměleckých. (Úvaha pojmoslovná) *Slovo a slovesnost* 1989, roč. 50, s. 288.

⁵⁸ BEN-PORATOVÁ(1979) in HOMOLÁČ, Jiří: Aluze ve slovesných textech uměleckých. (Úvaha pojmoslovná) *Slovo a slovesnost* 1989, roč. 50, s. 288.

⁵⁹ ŽILKA (1979) in HOMOLÁČ, Jiří: Aluze ve slovesných textech uměleckých. (Úvaha pojmoslovná) *Slovo a slovesnost* 1989, roč. 50, s. 288.

Interpretace vlastních prostředků aluze odhaluje celou síť vazeb mezi oběma texty. Vlastní prostředky jako nositelé navazování jsou vždy naplněné, jejich přítomnost v textu nemusí být vždy zřejmá

Z výše řečeného vyplývá, že k naplnění aluze nemusí ve všech případech dojít. Autor článku si toho je vědom, a dělí proto aluze na 1. signalizované a 2. nesignalizované, v rámci první skupiny pak může a nemusí dojít k naplnění aluze. Aluze příslušející do druhé skupiny jsou vždy naplněné.

K problematice rozlišení citátu od aluze je vhodné uvážit rozdílnou roli prototextu na výstavbě obou významových struktur. Přesněji se jedná o potlačení důležitosti původního kontextu u citátu, Homoláč mluví o významové uzavřenosti citátu v protikladu k otevřenosti aluze, která vždy vnáší do metatextu mikrokontext, z něhož byla vybrána. Úspěšná recepce aluze tedy předpokládá jako svou nutnou podmínku dostatečnou znalost kontextu prototextu. Uvedená podmínka zdůrazňuje i důležitost druhého předpokladu úspěšné recepce, tedy zachování přiměřené míry, neboli nepřesycenost textu aluzemi, které by ze své podstaty příliš rozšiřovaly možnost recepce.

3.2.1 Excerptované aluze

Aluze excerptované z textu lze rozdělit na několik skupin podle způsobu jejich realizace. V analyzovaných segmentech se vyskytují tři typy.

Aktualizovaná citace, tak označují výroky, které mají kulturně zakotvenou základní neutrální formu, jejich aktualizace drobnou obměnou nenarušuje rozpoznatelnost, ale umožňuje organické zapojení do textu. Anonymní povaha metatextu je dána dvěma faktory, častěji se jedná o historické výroky, které „vešly do dějin,“ za anonymní z hlediska čtenáře mohou však být považovány i vžitě žánrově příznakové prostředky segmentace děje (počáteční, přechodové a u zavírací formule specifické pro jednotlivé typy textů).

Aktualizovaně lze do jisté míry zapojit i autorské texty, zejména v případě, že čtenáři je předkládán překlad cizího díla, při překladu myšlenky se totiž mohou její jednotlivé verbalizace lišit, proto je snazší tyto překlady upravovat a zapojovat do dalších textů ve formě aluzí.

Přímá citace autorského díla je zapojená s využitím situačního kontextu metatextu a dodává mu své konotace. Zapojené texty jsou v tomto případě především lyrické, neboť u nich lze předpokládat užší provázanost mezi obsahem a formou, forma asociuje dané dílo jednoznačněji než abstrahovaný myšlenkový obsah. Typ řadím mezi aluze, neboť citát nepředstavuje přechod do citovaného textu, ale právě zapojenými konotacemi opět obrací pozornost čtenáře k autorské próze.

Aluze využívající konotativní potenciál vlastních jmen mohou snadno tvořit řetězce založené na synekdochách i na dalších konotacích spojujících například denotát se souborem jeho specifických vlastností.

Vlastní jména jsou při konstrukci aluze využitelná především, jsou-li jejich nositelé všeobecně známí, podobně tedy na principu všeobecné známosti, by bylo možné zapojit aluzivně do textu i dobový zkušenostní kontext. Za produkt takové techniky považují poslední excerpt.

3.2.1.2 Tabulka mechanismu fungování excerptovaných aluzí

Číslo příkladu	Typ aluze	Poznámky
1	aktualizovaná citace	stálost konotací spojených s barvami, možnost zapojit metaforický koncept
2	aktualizovaná citace	zapojení historické znalosti, na základě závaznosti zákona
3	aluze využívající konotativní potenciál vlastních jmen	zapojení konotací spojených s proprializovaným názvem díla
4	aktualizovaná citace	aluze usouvztažňující typ textu a typického hrdinu daného typu textu
5	aluze využívající konotativní potenciál vlastních jmen	dvojí aluze postavy k textu identifikující dvojici textů na základě kontrastu jmen, vlastnost postavy shodná v prototextu i metatextu.
6	aktualizovaná citace	shoda předmětu řeči v prorotextu i metatextu Předmětem řeči je rozdílná důležitost obsahu a formy, převaha obsahu nad formou
7	aluze využívající konotativní potenciál vlastních jmen	shoda tématu a jeho verbalizace v prototextu a metatextu
8	aluze využívající konotativní potenciál vlastních jmen	dvojí vazba mezi autorem prototextu a obdobím jeho tvorby a autorem a konkrétním dílem. Období tvorby asociuje filozofický směr, jehož projevy se v metatextu stávají podkladem pro aluzi plynoucí z druhé vazby.
9	aluze využívající konotativní potenciál vlastních jmen	Společný rys všech srovnávaných entit význam pro lidstvo spojený se všemi jmenovanými osobnostmi zakládá metaforickou aluzi mezi uvedeným výrokem a komorovanými díly jednotlivých osobností.
10)	přímá citace autorského díla	Konotace spojené s autorem básně mohou potvrzovat stálost hodnocení, která je implikována i plynulým přechodem metatextu od básně k prozaickému tématu.
11	přímá citace autorského díla	Konotace spojené se znalostí prototextu potvrzují například dlouhou nepřítomnost matky.
12	aluze využívající konotativní potenciál vlastních jmen	Aluze vysvětluje zdánlivý rozpor mezi denotáty, jimž je připisována slepota. Slepá náhoda je syntagma podmíněné konkretizací a antropomorfizací.
13	aluze využívající konotativní potenciál	Aluze využívá zkušenostní kontext spojený s dobou, pomocí něž vysvětluje rozdíl mezi jednotlivými

	vlastních jmen	interpretacemi polysémního lexému.
14 ⁶⁰	aluze využívající dobový zkušenostní kontext	Dobově zakotvený zkušenostní kontext uplatňuje řetězení syntagmat podle pravděpodobné pravdivosti.

Excerpované aluze

- 1) ...úzkost z bílých míst na našich mapách...⁶¹

Asociativní charakteristika bílé barvy jako symbolu čistoty, netknutosti, a tedy i prázdnoty se stává nositelem informace o neznámosti prostoru. Kulturně stálé konotace spojené s barvami umožnily přenést původně doslovné vyjádření představující legendu ke čtení mapy na obecně definovanou neznámou půdu, tedy i na myšlenkový prostor. Vyjádření neznámá půda předpokládá koncept konkretizace abstraktního.

- 2) Zastav se, poutníče, a pochop že my- kdysi živi- jsme tu žili a dělali, co zákony kázaly nám.⁶²

Do textu vstupuje jako metatext upravený citát nápisu na pomníku padlých antických bojovníků, aluze zároveň logicky rozvíjí předchozí excerpt, zaručuje stylovou kontinuitu textu. Z hlediska změn vyvolaných zapojením do nového kontextu považují za nutné upozornit na nárůst sémantické obecnosti v novém kontextu, způsobila jej záměna slovesa a užití sémanticky vágnějšího lexému dělat, k jeho charakteristice patří široká škála synonym, z nichž můžeme v různých kontextech volit, chceme-li sloveso „dělat“ nahradit jiným lexémem.

- 3) ...povídky, z nich především První láska ho zaplavila jako vlažná a vonná lázeň.⁶³

Základním užitým konceptem je konkretizace, citu jako živlu, který působí na fyzickou stránku člověka. Užití aktualizovaného živlu vody místo obvyklejšího plamene / ohně je dáno kontextovou návazností excerptu, jedná se o knihu s názvem Jarní vody.

- 4) Opustíme ho tiše na příští stanici.⁶⁴

Svou typičností odkazuje výpověď na zakončení próz využívajících motiv cesty.

- 5) ...Jí se říkalo vždycky Růža, a to je jméno plné a rozvité. Já byla vždycky Růženkou, tedy někým, koho je nutno neustále chránit před každým závanem, před každým ostnem.⁶⁵

⁶⁰ Tato aluze není na rozdíl od předchozích příkladů literární, patří ke kontextově nejširším, někteří autoři ji proto ji někteří autoři k aluzím neřadí. (Homoláč) . Dalším charakteristickým znakem je neukotvenost neliterárních aluzí. Dobový zkušenostní kontext se mění rychleji než kontext literární, proto podobné aluze postupně ztrácejí svoji funkci. Excerpovaný příklad je posílen a ukotven zdvojenou kontextovou aluzí, kterou představuje první výpověď excerptu.

⁶¹ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 7.

⁶² HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 8.

⁶³ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 62.

⁶⁴ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 78.

⁶⁵ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 98.

Tato zdrobnělina je základem aluze na pohádku o Šípkové Růžence. Aluze je dále propracovávána a posilována odkazem na nebezpečné předměty.

- 6) „Budou likvidováni.“ – „...Pak ovšem už nestojím o to zvědět, pod jakým přídavným jménem se kryje váš materialismus. Je – toto, vážený příteli, jeho obsahem, nezáleží už věru na jménu.“⁶⁶

Uvedená ukázka využívá prostupnosti času v umění a soudobou rétoriku diktatury propojuje s aluzí na Shakespearova Romea a Julii. Příležitostnou korespondenci mezi oběma texty posiluje fakt, že promlouvající postavy staví na aluzích větší část svého dialogu. Aluzivnost všech citovaných výroků i politických sloganů je založena na nepřítomnosti rysu lidskosti u mluvčích. Shakespearovská aluze je ve druhé části první výpovědi přerušena uplatněním metaforického konceptu založeného na společném rysu konkretizace podporované lexémem materialismus, fakultativní zživotnění formálně totožné s reflexivním pasivem zpětně odkazuje ke konkretizaci užitím předložky pod.

- 7) [náhodná ztráta] Je to čin bez pathosu a inspirace, tedy neumělecký a všední.⁶⁷

Ukázka využívá aluze na Šaldovu studii Kritika pathosem a inspirací, k zapojení aluze do kontextu využívá i zápor v citovaném excerptu.

- 8) ... vy, [jako muž] přesně cítíte a důsledně respektujete nepřekročitelnou mez, která dělí Dichtung od Wahrheit.⁶⁸

Do kontextu je zapojeno dílo německého romantického básníka J.W. Goetha, ospravedlněním volby se stává námět povídky, romantický vztah mezi mužem a ženou.

- 9) Pak tedy přijde Michelangelo nebo Rodin, Bach nebo Beethoven, Shakespeare nebo Čechov a pohnou světem v jeho veřejích, jako by bezpečně znali pevný bod v prostoru.⁶⁹

Rozsah aluze opět prostupuje časem, spojují se antická přesvědčení reprezentovaná Archimédovým výrokem s činy modernějších umělců.

Rozsáhlým využitím vlastních jmen k ukotvení aluze polemizuje autor s tezí, že vlastní jména nemají denotaci. Široká, „otevřená“ denotace je při užití vlastního jména známé osobnosti zúžena řetězcem konotací, které jsou vázány pomocí synekdochických řetězců.

- 10) Náš lid je zvláštní. Trochu drsný zdá se, však kvete po svém v osobité kráse.⁷⁰

⁶⁶ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 122.

⁶⁷ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 125.

⁶⁸ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 11.

⁶⁹ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 23-24.

⁷⁰ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 25.

Aluze využívá textu Romance o Karlu IV. Z Nerudovy básnické sbírky Balady a romance. Účel zapojeného textu se mění, emocionální zabarvení omluvy či obhajoby se stává pouhým úvodním konstatováním, jedním z úvodních témat textu.

- 11) Co tam může dělat? Jednoho dne zazní ta otázka nahlas a položí ji můj syn. Když už rozum bralo na mámu se ptalo.⁷¹

Aluze zapojuje do textu Kytici Karla Jaromíra Erbena, vložený text mění svou pozici na ose závažnosti otázky, v tom smyslu, že hranice dělicí potomka od matky je v původním textu neprostopnější. Autor přesto spojil vypůjčený text s jistou mírou tajemství, které je tematizována už v názvu povídky.

- 12) Hodiny jim [některým lidem] podléhají, cesty je vedou a jejich prosluněné bytí se podobá soukolí orloje, do kterého nesahá a sahat nemusí slepá ruka neblahé náhody či moudrého napravení.⁷²

Aluze tohoto druhu by mohla být považována za podmíněnou, předpokladem jejího úspěšného výkladu je znalost Jiráskových Starých pověstí českých, ale tato znalost je pouze předpokladem pro řetěz operací na textovém materiálu. Informaci upozorňující na slepého hodináře, lze prostřednictvím synekdochy vztáhnout na slepou ruku, pomocí personifikace abstraktní náhody lze dospět k syntagmatu slepá ruka náhody, tato dvojitá možnost interpretace vysvětluje zdánlivou kontradikci ve výchozím analyzovaném textu.

- 13) ...ale snad některé z mých rad by vám prospěly, kdybyste se ocitli na zámku, kde se strašidla sice nevyskytují, ale kde se to duchy jen hemží, na zámku třeba dobříšském.⁷³

Aluze je podmíněna polysémií substantiva duch, která zakládá korespondenci mezi textově inherentním příběhem o strašící hraběnce, a duchem ve smyslu intelektu. Ke zvýraznění koherence textu jsou využity i další prostředky, za prvé shodná charakteristika lokality, tedy zámek, celkový dojem umocňuje i druhý faktor, verbum „hemžit se,“ které nese rys lehkosti pohybu asociované s nehmotným duchem. Aluze je částečně kulturně podmíněna asociací s událostmi, které se konaly na dobříšském zámku.

- 14) Jednoho dne byt byl. Stáli v něm, procházeli obě či všechny jeho prostory.⁷⁴

Aluzivnost tohoto excerptu spočívá v upořádání atributů rozvíjejících substantivum prostora. V souladu s pragmatickou dimenzí jazyka lze předpokládat, že přívlasky jsou uspořádány s ohledem na míru pravděpodobnosti, potom můžeme dílčí syntagma interpretovat jako výpověď o bytové kultuře. Dobovost je zvýrazněna první výpovědí

⁷¹ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 84.

⁷² HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 86.

⁷³ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 190.

⁷⁴ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 20.

excerptu. Sloveso být v kontextu nahrazuje predikát vlastnictví, má v této pozici deagentizující funkci. Samovolný vývoj situace konotuje i adverbiálně jednoho dne.

3.3 Metafora

Metaforu jako další významný prostředek výstavby humoru v analyzovaném díle lze pojmout nejméně dvěma odlišnými způsoby, z nichž každý reprezentuje svébytné pojetí metafory jako jevu. Výraz „jev“ v předcházející větě byl záměrně ponechán bez atributivního rozvíjení, neboť příslušnost metafory k langue či parole bude předmětem diskuze. Tato otázka vzniká z rozdílného pojetí významu metafory v jazyce, pro její zodpovězení je třeba zvážit, zda metaforu považujeme za výlučně básnický prostředek, nebo za součást běžného vyjadřování. V prvním případě bychom ji chápali jako prostředek parole, v jistém smyslu za člena synonymické řady se stylovým příznakem. Volbu metaforického vyjádření by bylo možné považovat za výraz osobních preferencí mluvčího. Jinými slovy mluvčí by měl důvod užít aktualizovaný výraz. Metafory lexikalizované jsou v tomto pojetí považovány za mrtvé, neboť neplní svou aktualizací funkci.

V případě, že považujeme metaforu za stylově neutrální prostředek, součást každodenní komunikace, je svými vztahy k ostatním konceptům ukotvena v langue. Operace vedoucí ke vzniku metafory jsou v rámci společenství univerzální. Kromě těchto metafor teorie připouští i metafory ozvláštňující, jimiž se ale podrobněji nezabývá.

3.3.1 Sémantická podstata metafory

Metafora v tradičním smyslu je už od dob Aristotelovy Poetiky chápána jako tropus, tedy prostředek sloužící k oživení promluvy, a tedy upoutávající pozornost posluchačů. Tento výklad metafory se v moderní lingvistice dočkal svého zpřesnění a dalšího rozvíjení. Česká strukturalistická jazykověda popisuje hlavní princip metafory, jak byl do této práce převzat z publikace Filipce-Čermáka:⁷⁵ „Místo běžného pojmenování skutečnosti A se užije pojmenování jiné skutečnosti B, tedy B_A. Pojmenování skutečnosti B zde vystupuje ve dvou funkcích, primární a sekundární (B a B_A) Toto přenesení pojmenování je možné proto, že označené předměty mají společné podobné vlastnosti tzv. tertium comparationis, které se novým pojmenováním výrazněji vyjádří. Vztah A- B je vztah onomaziologický, pojmenovávací, vztah B-B_A je sémaziologický, označující. Denotát B nově označuje denotát A, a má tedy dvojí denotaci.“

J. V. Bečka uvádí, že: „mezi pojmenováním, jehož slovní označení se bere za základ pojmenování, v našem schématu označeného písmenem A (obraz metafory), a

⁷⁵ FILIPEC, Josef- ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Academia Praha 1985, s. 109.

pojmenováním, které má být takto pojmenováno (základ metafory), ve schématu nese označení B, je vztah podobnosti. Nejednou víc než skutečná podobnost je podkladem metafory asociace.⁷⁶ Asociace je vyvolána právě specifickým druhem podobnosti, jejichž výčet uvádí ve své klasifikaci Filipec- Čermák. Bečka dále upozorňuje na to, že metafora jako jeden z prostředků vyjadřujících podobnost v širokém smyslu se od přirovnání a konstatování podobnosti či totožnosti liší svou formou, protože podobnost nijak lexikálně ani gramaticky nevyjadřuje. Z hlediska funkce je zajímavé, že metafora působí na čtenáře právě svou schopností spojit přednosti obou variantních vyjádření: „Jde o naznačení podobnosti mezi jevy v některém jejich znaku, o podobnost specifikovanou jako u přirovnání. Toto pojetí podobnosti ustupuje do pozadí a vyniká podobnost sama jako v přímém konstatování.“⁷⁷

Při sémaziologicko - onomaziologické derivaci působí současně sémaziologie a onomaziologie a dynamická interakce obou významů z různých významových okruhů se společnými, často sekundárními komponenty, kdežto původní relevantní komponenty mohou být pominuty. Je třeba zdůraznit, že tvrzení uzavírající definici je společné oběma přístupům k metafoře, badatelé si plně uvědomují, že metafora je svého druhu fokalizací, aby mohla být použita a hlavně správně interpretována, musí některý komponent významu vystoupit na úkor komponentu jiného.

Výše uvedení autoři třídí metafory ze dvou hledisek, podle jejich postavení v jazyce a dále co do nároků, které jejich užití klade na interpretační zručnost adresáta. Platí, co je naznačeno v názvech obou komplementárních kategorií, metafora lexikalizovaná, označovaná též jako uzuální, klade nižší nároky na interpreta, je součástí jeho lexikonu, její užití se může jevit jako samozřejmost, není zpravidla motivováno snahou zvýšit úroveň autorova stylu.

3.3.2 Metafora jako výsledek chápání světa

V tomto smyslu mluví „konkurenční“ skupina lingvistů reprezentovaná zejména Georgem Lakoffem a Markem Johnsonem o tom, že lidský mentální lexikon je, s přihlédnutím ke kulturním odlišnostem, strukturován metaforicky, jinými slovy, myslíme v metaforických konceptech, o nichž budu mluvit níže. Autoři vycházejí z předpokladu, že lidský mentální obraz světa využívá fyzickou zkušenost, lidská tělesnost a interakce s okolním světem jsou základem pro jeho popis. Lidský subjekt se stává středem svého světa, který strukturuje v souladu s obecnými mentálními funkcemi člověka jako druhu. Metafora tedy není výsadou básníků, je přítomna v každodenní komunikaci, používáme ji

⁷⁶ BEČKA, Josef, Václav: Metafora ve větě. *Naše řeč* 1971, roč. 54, č. 1, s. 1.

⁷⁷ BEČKA, Josef, Václav: Metafora ve větě. *Naše řeč* 1971, roč. 54, č. 1, s. 3.

často nevědomě. O abstraktních entitách mluvíme převážně metaforicky, základní operaci v tomto případě představuje konkretizace abstrakta.

Výše citovaní „tradiční“ autoři považují za lexikalizované metafory i případy, kdy lexikální jednotky vytvářejí na základě popsaného principu „metaforizace“, sekundární významy, o odlišném vysvětlení tohoto faktu uvažují například Lakoff, Johnson.⁷⁸ Upozorňují na to, že metafora slouží ke zvýraznění situačně relevantního rysu daného denotátu v komunikaci. Jeden mentální koncept můžeme v závislosti na komunikačním záměru vyjádřit různými metaforami. Každá z nich upřednostňuje jiný aspekt významu (sém). Bečka se v tomto případě přiklání k interpretaci metafory jako produktu zvláštního tvoření slov, při němž existující lexikální forma přijímá na základě asociace nový význam. Srovnání interpretace Filipce-Čermáka s Bečkovým výkladem problému odráží vztah mezi polysémií a homonymií.

3.3.3 Typologie tradiční metafory

V případě, kdy je metafora užita ke stylistické aktualizaci textu, hovoří Filipce-Čermák o metafoře obrazné, nebo z hlediska její funkce o metafoře aktuální.

Z hlediska konstrukčních principů lze metafory tvořit s využitím podobnosti předmětů, vlastností a dějů, přenášení významu mezi abstrakty a konkréty a přenosu a apelativizaci propria.

Z hlediska formy se metafory dělí na substantivní, adjektivní, adverbiální a slovesné. Přenášení se děje mezi oblastmi, které lze označit šesti obecnými sémantickými rysy (sémy), podle oblasti, z nichž vybíráme přenesené pojmenování: neživá příroda, lidský výrobek, rostlina, živočišná oblast, lidská oblast, lidské a živočišné tělo.⁷⁹

3.3.4 Pojmenovávací metafora podle J. V. Bečky

K otázce formálního dělení metafor se Bečka staví skepticky, považuje totiž metaforu primárně za prostředek pojmenovávací a odmítá zdůrazňovat její formální stránku. Primárně tedy člení metafory vzhledem k sémantické třídě entit, které vyjadřují, a to následovně: metafory mohou označovat substanci, činnost, vlastnost další určení a vlastnosti, celé výpovědi.⁸⁰

V přehledu uvádím základní charakteristiky jednotlivých typů a formy jejich vyjádření, které jsou zpravidla sémanticky motivovány. Metafory substance jsou konkrétní objekty a psychické stavy. Do kontextu je často třeba uvést i základ metafory. „Ze syntaktického hlediska je vztah u metafory substancí traktován jako vztah široké

⁷⁸ LAKOFF, George - JOHNSON, Mark: *Metaphores we live by*. Chicago, University of Chicago Press 2003.

⁷⁹ FILIPEC, Josef, ČERMÁK, František: *Česká lexikologie*. Praha, Academia 1985, s. 112.

⁸⁰ BEČKA, Josef, Václav: *Metafora ve větě*. *Naše řeč*. 1971, roč. 54, č. 1, s. 5.

totožnosti...⁸¹ může mít transpoziční formu přísudkovou, přístavkovou, a to dvojí: s neshodným přívlastkem v genitivu explikativním se shodným přívlastkem, základ je v adjektivu vztahovém. Je možná i forma prostého substantiva, kdy základ není vyjádřen.

„Základní formou metafory činnosti je sloveso v metaforické platnosti. Sloveso se metaforizuje celkem snadno a poměrně snadno se jako metafora ustaluje. Metaforická platnost vyplývá z konfrontace s podmětem popř. předmětem.“⁸² Může nabývat forem slovesných, adjektivních (vyjádřených dějovým adjektivem), substantivních s činitelem ve formě genitivu podmětového. Ve třetím případě je do popředí postavena činnost, činitel je vyjádřen atributem v genitivu (lkaní větru). Sloveso se může vázat k metafoře, v níž je vyjádřen činitel, anebo být samo rozvíto metaforickým předmětem.

Metafory vlastnosti adjektivum obrazně označuje vlastnosti substance pojmenování neobrazně, přímo, uplatňují se formy adjektivní substantivní s označením substance v genitivu přívlastňovacím. Formy substantivní s metaforickým substantivem v předložkovém pádě. U abstrakt mohou být metaforická označení vlastnosti transponována do formy slovesné, např.: prohloubit rozpor. Formou metafory determinace činnosti a vlastnosti je metaforické adverbium. U slovesa a adjektiva je forma adverbialní.

3.3.5 Metaforické vyjádření celé výpovědi a vyšších celků

Metaforická platnost je signalizována uvnitř výpovědi. Můžeme se přitom setkat se třemi podtypy: „metaforická platnost je signalizována paralelním neobrazným vyjádřením, metaforická platnost je signalizována mimo výpověď celkovým kontextem nebo situací, metaforická platnost je signalizována celou nadvětnou souvislostí.“⁸³

Jednotlivé typy metaforizace u Filipce-Čermáka se vyznačují rozdílnou produktivitou. Přehled jednotlivých typů uvádím v poznámce pod čarou.⁸⁴

⁸¹ BEČKA, Josef, Václav: Metafora ve větě. *Naše řeč*. 1971, roč. 54, č. 1, s. 5.

⁸² BEČKA, Josef, Václav: Metafora ve větě. *Naše řeč*. 1971, roč. 54, č. 1, s. 6.

⁸³ BEČKA, Josef, Václav: Metafora ve větě. *Naše řeč*. 1971, roč. 54, č. 1, s. 8.

⁸⁴ FILIPEC, Josef, ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha, Academia 1985, s. 112-114.

Pojmenování výrobku motivovaná pojmenováním části lidského a živočišného těla

Pojmenování výrobků motivovaná pojmenováním živočichů

Pojmenování výrobků motivovaná pojmenováním částí rostlin

Pojmenování výrobků motivovaná pojmenováním neživé přírody

Pojmenování výrobků motivovaná pojmenováním jiných výrobků

Méně produktivní typy

Pojmenování lidí motivovaná pojmenováním živočichů

Pojmenování lidí motivovaná pojmenováním výrobků

Pojmenování neživé přírody motivovaná pojmenováním živočichů

Pojmenování přírodních předmětů motivovaná pojmenováním výrobků

Pojmenování z oblasti živočišné motivovaná pojmenováními z oblasti rostlinné

Substantiva zakládající se na podobnosti vlastnosti

Pojmenování lidí a jejich povahových vlastností motivovaná pojmenováním živočichů

Pojmenování lidí motivovaná pojmenováním rostlin

Pojmenování lidí motivovaná pojmenováním neživé přírody

Pojmenování lidí motivovaná pojmenováním pohádkových bytostí

Substantiva, adjektiva a slovesa označující konkrétní předměty, vlastnosti a činnosti nabývají přeneseného, abstraktního smyslu a zároveň dodávají výrazu naléhavost, subjektivní hodnocení. Výrazová expresivita metafory aktuální vzniká, je-li vztah podobnosti dán nikoli objektivně, ale je viděn subjektivně z pohledu autora.⁸⁵

Tato její funkce může být vysvětlena faktem, že aktuální metafora, kterou se ve svém článku zabývá Bečka, je v kontextu prostředkem [záměrně] nekongruentním, proto její interpretace na kontextu silně závisí a zpětně jej ovlivňuje, tedy „upravuje“ recipientovo vnímání v závislosti na tom, jak byla sama interpretována. „V kontextu vyplývá metaforický význam, slova z konfrontace s některým větným členem...“ „Situačně je signalizována hlavně ve vokativu.“⁸⁶ Ten totiž může stát mimo větný kontext, (jedná se o prostředek, který bezpříznakově zakládá komunikační interakci, navazuje kontakt). Posouzení metaforičnosti je dáno především sémantikou vokativní formy ve vztahu ke kontextu.

Metaforické přenášení vlastních jmen je jevem netypickým, vždyť vlastní jména nemají význam v tom smyslu jako apelativa.

Příčinou apelativizací proprií je okolnost, že pojmenování srovnávané osoby místa aj., představují obecně známé entity charakterizované jistou vlastností, popř. jistým vztahem, a tyto vlastnosti vystupují do popředí. Apelativizovaná vlastní jména pojmenovávají vlastnost lidí a jejich zaměstnání, vnější vlastnosti.

3.3. 6. Metafora v excerpovaném textu

Aktualizace metafor spočívá převážně v jejich zasazení do nových kontextů, ty jsou prostředím vyvolávajícím další operace, na jejichž povaze záleží celkový účinek daného excerptu. Kontext iniciuje tři typy operací, jejichž mechanismus znázorňují tabulky.

3.3.6.1 Typ A)

Adjektiva

Podobnost tu lze vyjádřit slovtvorně pomocí sufixů V některých případech není snadno rozhodnout, jde-li o podobnost nebo o kontakt.

Lidské vlastnosti motivované pojmenováními přírodních jevů v rámci tohoto podtypu se uplatňuje i motivující pojmenování výrobků

Pojmenování vlastností lidí motivovaná pojmenování z oblasti živočišné

Pojmenování z oblasti lidské motivovaná pojmenování z neživé přírody

Pojmenování barev využití, pojmenování z oblasti rostlinné neživé přírody a výrobků

Pojmenování zvuků lidí motivované pojmenováními zvuků živočichů

Pojmenování zvuků pohybů, činností stavů lidí motivovaná pojmenováními zvuků pohybů, stavů a činností neživé přírody

Pojmenování ohybu lidí motivovaná pojmenováními pohybu živočichů

Pojmenování pohybu činností, stavů neživé přírody motivovaná pojmenováními pohybu činností a stavů lidí popř. zvířat

⁸⁵ BEČKA, Josef, Václav: Metafora ve větě. *Naše řeč*. 1971, roč. 54, č. 1, s. 9.

⁸⁶ BEČKA, Josef, Václav: Metafora ve větě. *Naše řeč*. 1971, roč. 54, č. 1, s. 6.

Předpokládá v každém analyzovaném příkladu dvojí rysy. Sjednocující rys svou přítomností umožňuje komunikačně úspěšné užití metafory. Představuje prvek významu, který je v Lakoff-Johnsonově teorii zvýrazňován. Diferencující rys působí proti rysu sjednocujícímu, jde o obecné označení těch prvků významu, kterými se srovnávané entity liší. Svými účinky rys zajišťuje, že adresát metaforu rozpozná a vědomě ji jako metaforu interpretuje. Diferencující rys tedy působí proti kulturně konvenčnímu vnímání metaforických konceptů.

3.3.6.1.1 Tabulka: Mechanismus fungování aktualizovaných metafor typu A)

Číslo příkladu	Sjednocující rys	Diferencující rys	Poznámky
1	pravidelnost	podíl člověka	Oba koncepty jsou stejnou měrou konkretizovatelné.
2	morfologická stavba polysémního lexému	podmíněnost vyjádření konkrétním světem	Sémantika prefixu konceptuálního lexému nadhled funguje jako spouštěč srovnání.
3	odkaz k dalšímu nositeli vlastnosti	ne/ přítomnost rysu materiálnost	Abstraktní entity sdílejí rys stálosti svých relevantních vlastností.
4	pohyb v ohraničeném prostředí	charakter jednotlivých druhů prostředí	Jednotlivé participanty mění prostředí pohybu, paměť implikuje čas, agens (chlapec) implikuje prostor.
5	vztah jednotky a systému	ne/ přítomnost rysu životnosti (a schopnosti prožívat)	Křížení atributů mezi protichůdnými třídami entit je umožněno intencně nevyhraněným termínem reakce.
6	ohraničenost prostoru	ne/přítomnost rysu materiálnost	Konstituce světa vztahů jako postojů k realitě podléhá personální kontrole jednotlivých participantů relace a je na ní přímo závislé.
7	sémantická vágnost lexému zařízení	kontextová polysémie lexému město	Deverbativní substantivum zařízení se vztahuje k činnosti obecně, tím podporuje zapojení různých rysů běžného lexému město.
8	ovladatelnost, poddajnost	předpokládaná vášnivost	Rozpor v pohledu na situaci je umocněn jednotou agentu vztahujícího se ke všem finitním slovesům. Jemu připisované stavy a pocity ruší konotativní zakotvení předchozího úseku výpovědi.
9	neverbalizovaný společný rys	ne/ přítomnost rysu životnost	Srovnání je umožněno tradiční literárně didaktickou formou bajky.
10	popis polohy	závislost polohy na vůli subjektu	Antropocentrický popis situace umožňuje použít totéž lexikální

			vyjádření lokalizace, jeho rozdílná interpretace je dána poměrem velikostí jednotlivých objektů.
11	posouzení situace z hlediska subjektu	ne/ záměrnost počínání jednotlivých participantů	Záměrnost vázaná na konkrétnost a životnost se v průběhu výpovědi lineárně snižuje. Důležitost životnosti jako rysů naopak směrem k rématu stoupá.
12	polysémie lexému povaha	ne/ přítomnost možnosti vývoje spjaté s lexémem povaha	Soubor sémantických rysů daného lexému se mění v závislosti na participantech, jež rozvíjí. Změna je vázána na přítomnost životnosti, která implikuje možnost dynamické změny.
13	lokalizace dějů v prostoru a čase	křížení atributů jednotlivých dějů	Antonymie označení časových úseků anticipuje protiklad doslovnosti a metaforičnosti ve druhé dvojici. Koncept cesty jako prostředku první části výpovědi kontrastuje s cestou jako cílem v pozdějším metaforickém užití téhož lexému.
14	lokalizace implicitně stupňovitá vzhledem k protikladu doslovného a metaforického pojetí	sémantická kongruence rozvíjených a rozvíjejících členů	Vztahy mezi větnými členy aktualizují metaforickou interpretaci z hlediska stupně sémantické kongruence i z hlediska dobově příznakového lexikonu zastoupeného výrazem referent.
15	duchovní podstata děje	rozdílná relevance implikovaná frazeologickým spojením a jeho aktualizací v excerptu.	Prezentace výpovědi předpokládá nezávislou přítomnost subjektu vně sebe a v sobě. Podmínku nepozorované nepřítomnosti lze splnit i předpokladem, že obě formy přítomnosti jsou rovnocenné a nahrazují se.
16	možnost průvodcovství	dvojitá interpretace cíle	Dvojitá interpretace cíle je umožněna pojetím událostí jako entit ukotvených v lineárním čase a provázaností času s pohybem.
17	cesta jako přesun	rozdílné pojetí cíle	Cíle uvedené v excerptu konotují zábavu, negace obsažená v hlavní větě implicitně vymezuje proti vnějším cílům cesty a dodává jí tím vážnost jako samotnému procesu.
18	pojetí cíle jako bodu vymezení konečnou vzdálenost	pojetí vzdálenosti jako atributu prostoru/ času	Dvojitá pojetí cíle vychází z empirického předpokladu jednoty subjektu, ta vyžaduje vzdálenost pojatou jako rozmezí času v němž se člověk svévolně vzdálí od svého cíle.

19	cesta jako přesun v prostoru	narušení jednoty subjektu v konceptu možnosti oddělit cíl od výchozího bodu v prostoru	Za předpokladu, že platí maxima relevance, odděluje jazyková prezentace implicitně agens od jeho vědomí.
20	abstraktní lokalizace	ne/ přiznání relativity lokalizace	Omezení lokalizované entity na bytost mravní podněcuje abstraktní povahu lokalizací, z abstrakce vyplývá relativita.
21	jednotná forma připouštějící elipsu	sémantická interpretace verba jako denotace děje a jeho výsledku	Zdánlivá elipsa téhož slovesa je popřena rozdílnou sémantickou charakteristikou participantů a jejich vzájemným vztahem.
22	kontextové hyperonymum negativní založené na homonymii	možné interpretace hyperonyma vzhledem k funkčně stylovému rozrůznění významů	Dvojí interpretace je dána implicitním odkazem k antropocentrické zkušenosti a synchronní cizostí centrálního lexému.
23	forma verba	dvojí interpretace formy vzhledem ke komplexu predikátu	Forma verba vstupuje do dvou různých opozic, v prvním případě kontrastuje prostá existence s vlastností. Ve druhém případě kontrastuje konkrétní a konkretizovaná abstraktní forma verba.
24	forma verba	protiklad vlastnictví a nosičství vyvolaný sémantickými rysy gramatického subjektu	Vlastnictví v pravém smyslu slova předpokládá přítomnost životného beneficienta, ten je však v excerptu pouze zživotněn pomocí implantovaných volních postojů, může se tedy stát pouze kulisou pro stav bez možnosti aktivně se podílet na modifikacích tohoto stavu.

Výčet příkladů zachycených v tabulce s podrobnou analýzou

- 1) Zákony toho společného díla: zákony záhonů i povídek, zákony dobře utkaných koberců i zákony soch, zákony krovů i zákony cest k neznámým dosud pevninám, zákony laboratoří i zákony dramát, zákony dorozumívání a nejdůležitější z nich zákon konečného dorozumění a souladu.⁸⁷

Společenský zákon je definován jako normativní pravidlo chování a jednání, přírodní zákon upozorňuje na inherentní pravidelnost opakovaně pozorovatelnou v konkrétní

⁸⁷ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 8.

situaci. Tyto dvě definice se v excerptu kříží, stojí vedle sebe v syntagmatech zákony laboratoří i zákony dramát, souřadné spojení syntagmat lze interpretovat pomocí metaforického konceptu, jeho užití vyzdvihuje společný základ obou definic. Rys pravidelnosti, pomocí souboru obecných pravidelností v každé ze jmenovaných tříd entit dospíváme k obecné definici celé třídy a na ni pak můžeme uplatnit příslušné zákony.

- 2) „Od těch dob bývám často na stromech a vídám mnohé, co bych jinak neviděl...“
„Například,“ usmál se profesor, „prach na cizích kloboucích.“⁸⁸

V narušení metaforického konceptu v tomto případě ústí série zobecnění, která tento koncept nejprve ospravedlní a následně popře, vzhledem k charakteristice zvoleného lexika a zapojeným konotacím. Vzájemná poloha obou subjektů je charakterizovatelná tvrzením, že první z mluvčích vidí adresáta z nadhledu, přičemž nadhled je v tomto kontextu užit jako geometrický termín. Svou formou je však polysémní, neboť s přihlédnutím k následujícímu úseku dialogu je možné chápat jej současně jako označení psychické převahy. Prezentace psychické převahy jako nadhledu s využitím morfologické stavby tohoto slova je podmíněno existencí metaforického konceptu racionální je výše. V textu je koncept zdůrazněn analogií s fyzickou polohou komunikantů. Na rozsah převahy upozorňují slova „vídám mnohé, co bych jinak neviděl.“ Lexém mnohé svou sémantickou vágností konotuje spíše denotáty neuchopitelné, nehmotné. Rozpor tedy vzniká mezi touto konotací a replikou, v níž je denotátem prach na cizích kloboucích.

- 3) Jeho hlas byl pevný a rozhodný. Byl to hlas vyztužený jistotou, že říká jenom to, co bezpečně ví.⁸⁹

Pevnost hlasu jako smyslový vjem je dána konstantní výškou hlasu a jeho silou, tato definice je inkompatibilní se sémantickým. Mezi výztuhou z jistoty a pevným hlasem vzniká rozpor. Srozumitelnost, a tedy i využitelnost syntagmat v rámci jedné výpovědi zajišťuje společný rys obou přirovnávaných entit, tedy jistoty hlasu, jejich nemateriálnost, ta je akcentována na úkor rozdílů. Mimo to jistota, pevnost i výztuha konotují stálost neverbalizované vlastnosti, jistotu lze parafrázovat jako stálé přesvědčení, pevnost hlasu jako stálý soubor jeho akustických vlastností a pevnost materiálu je stálostí tvaru.

- 4) Ten chlapec pátý zleva ve třetí řadě odešel už dávno a nenávratně z jeho paměti.⁹⁰

Paměť je chápána jako nádoba, místo, vzhledem k němuž lze zaujmout polohu, být tedy

⁸⁸ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 14.

⁸⁹ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 33.

⁹⁰ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 34.

uvnitř, nebo vně. Lexém chlapec představuje synekdochu za pojem chlapce, protože v paměti navzdory její prostorovosti uchováváme pojmy, nikoli konkrétní objekty. Vzhledem k rysu životnosti, jímž se koncept chlapce vyznačuje, můžeme mluvit o zaujímání polohy jako o „chůzi,“ odchod jako fyzický pohyb v daném směru je spojen s návratem, což se projevuje ve frazeologickém spojení nenávratně odejít.

- 5) Jako bychom nebyli lidmi, ale dvěma navzájem závislými částmi nějakého soukolí, jako bychom byli dvěma chemikáliemi spojenými už pro vždy osudem stejné reakce.⁹¹

Porovnávání mezi první dvojicí tříd je založeno na rozdílných konotacích, dvojice se liší především rysem přítomnosti vlastní vůle, rozdíl umocňuje konotační shoda mezi členy druhé dvojice, rozdílnost převládá díky volbě lexému osud ve vztahu k chemické reakci, prožívání osudu je přitom vázáno rysem životnosti prožívající entity. Termín reakce, volně přeložitelný jako odpověď na předchozí podnět, není vyhraněný vzhledem k sémantickým rysům svých intenčních participantů.

- 6) Až se moji známí budou cítit stísnění v uzavřeném světě svých vztahů, až budou otlučeni o jeho stěny a vyčerpáni jeho nehybným povětřím, ocení mne jako východisko, přijdou ke mně...⁹²

Excerpt využívá rysu ohraničenosti, který spojujeme se světem, přidává vnitřně diachronně kontradiktorní syntagma nehybné povětrí, vítr, charakterizovaný jako proud vzduchu, který musí proudit, aby neztratil své sémantické opodstatnění, nemůže být tedy nehybný.

- 7) Vedle dobrých zařízení, jimiž se mohou rychle a snadno dostat do Říma anebo do Stockholmu, existují jiná zařízení, jimiž si tato města mohou vpustit do svého pokoje.⁹³

Sémantická vágnost lexému zařízení, který je v prvním případě rozvit hodnotícím adjektivem „dobrý“, jímž není jeho sémantická vágnost nijak omezena, dovoluje spojit v souvětí první výpověď, v níž jsou všechny lexémy užity doslovně, s druhou výpovědí, která využívá synekdochu formálně zastoupenou syntagmatem „tato města.“

Paralelně lze synekdochu interpretovat jako metaforu, implantovaný rys životnosti přibližuje koncept vzdáleného města vnímateli, potřeba zživotnění je dána i sémantikou verba, vpustit do bytu implikuje živou bytost - návštěvu.

- 8) Vodil svými příběhy i své známé, přiděloval jim role, měnil je a toužil i ve skutečnosti je rozehrát, donutit, probudit, či vyprovokovat je - jak si říkal - k citu, k vášni k výbuchu.⁹⁴

⁹¹ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 42.

⁹² HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 44.

⁹³ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 47.

⁹⁴ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 65.

Při rozboru sémantiky prvního verba si všimneme uplatnění konceptu života jako cesty a příběhu jako obrazu života. V kontextu dalších verb dostává lexém vodit ještě konotativní význam nadřazenosti nad beneficentem děje. Analogie, ale právě jen analogie mezi příběhem a životem je explicitně vyjádřena kontrastem příběhu a skutečnosti. Naopak pozitivně je potvrzena svým částečným opakováním, právě analogie umožňuje klimatické spojení verb „rozehrát, donutit, probudit či vyprovokovat.“

Závěrečný klimax v citátu je podmíněn existencí konceptu upřednostnění viditelných projevů před skrytými, tedy konkretizací.

- 9) Vlastnosti zápalek se podobají vlastnostem lidí. I jejich mlčení jsou podobná. Jsou různá: mlčí se proto, že není slov, protože slova jsou, ale zdají se zbytečná, mlčí se z nesouhlasu nebo vzdoru, mlčí se z přebytku poznání, které je příliš hořké, mlčí se z koketérie, mlčí se z lásky, mlčí se chvíli, mlčí se léta, mlčí se o mnohém a mlčí se o ničem, a mlčení je jako tma, ve které se nic neděje, či jako tma ve které se toho děje příliš.....⁹⁵

Podobnost je v intencích přirozeného jazyka definována, jako „porovnatelnost“ vzhledem k určitému nevyřčenému aspektu. Autor tento princip opakovaně obměňuje. Nejprve vyjadřuje explicitně všechny participanty. V následující výpovědi omezuje třídu vlastností na jeden z jejích členů, v další výpovědi uvádí z relace podobnosti explicitně pouze aspekt, vzhledem k němuž je podobnost stanovena. Kontextovou elipsou ostatních členů relace vyjádřených v hypotetické větě [Zápalky se podobají lidem co do různorodosti svých mlčení.] se dostávají do těsného sousedství zdánlivě kontradiktorické výroky.

Protiklad je využit i v druhém zkoumaném případě. Verbum mlčet se dostává do syntagmatických vztahů, které jsou v bezpříznakovém projevu vyhrazeny třídě antonym (mluvit, hovořit apod.) Spojení mlčet o ničem ale ztrácí schopnost vyjádřit hodnotící postoj. Chybí tu totiž vnitřní rozpor přítomný v syntagmatu „mluvit o ničem“. (V něm se střetává klad se zápolem, jak je vidět z parafráze mluvit, ale nic neříct. Sřet protikladů je zdrojem hodnotícího postoje, protože odkazuje k nenaplněnému očekávání.) V mezích jazykové logiky nelze podobnou parafrázi uplatnit na spojení mlčet o ničem, protože, verba mlčet a nic neříct jsou synonymní.

- 10) Seděli jsme pod žlutým slunečníkem a modrou oblohou.⁹⁶

⁹⁵ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 82.

⁹⁶ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 97.

Rozpor mezi koordinovanými syntagmaty ve vztahu k verbu vzniká v důsledku různé míry jejich doslovnosti, která se odvozuje od antropocentrického pohledu na situaci, je vyvoláván poměrně snadnou dosažitelností slunečniku ve srovnání s nesnadnou dosažitelností oblohy. Z hlediska linearity jsou syntagmata vzhledem k pozorovateli seřazena příznakově, jejich přirozená „vrstevnatost“ se jeví opačně.

- 11) Věděl jste, že jste občas obtěžován lidmi nebo hmyzem, ale nikdy jste netušil, že jste determinován jistými faktory. Je to zneklidňující, neboť faktorů je mnoho, jsou většinou abstraktní a determinace je činnost zcela nepostřehnutelná, dá-li se vůbec mluvit o činnosti.⁹⁷

Kontradikčnost jednotlivých syntagmat je dána antropocentrickým pohledem na popisovanou situaci. Verbum obtěžovat je ve svých souřadně spojených syntagmatech zpětně ovlivněno každým z agentů, a to u hlediska míry záměrnosti děje. Zatímco hmyz obtěžuje člověka většinou konotacemi, jež vyvolává svou přítomností, ale nejedná záměrně, člověk je schopen volby, respektive modifikace svého jednání v závislosti na odezvě adresáta. V dalším kroku jsou uvedeny do kontrastu graduální vztah mezi agenty, ti se vyznačují postupně se zvyšující mírou abstrakce, v návaznosti na to je antropocentricky hodnocena co do míry vnímatelnosti, nepřímou se uplatňuje koncept konkretizace, a to ve své negaci, tedy předpokládáme, že co nejsme schopni vnímat, je oprávněně podrobena pochybnostem.

- Jako taková [myšlenka jako materiální síla] se může totiž obrátit a být lidem k neprospěchu, což činí téměř vždy, ale takový obrat neplyne z povahy myšlení, nýbrž z povahy člověka.

Uplatněný metaforický koncept prezentuje myšlenku jako sílu soupeřící s člověkem, a tedy do jisté míry autonomní. Tento koncept soupeří s antropocentrickým sebevědomím člověka prezentovaného jako uživatele nástroje myšlenky, tímto posunem je myšlenka zbavena antropomorfní charakteristiky, dochází k subordinaci „povah.“ Lexém povaha je prezentován na dvou úrovních, které umožňují vzájemně kontradiktorické užití téže formy ve dvou syntagmatech.

- 12) Jsou období v roce, kdy se člověk někam chystá. Počátkem února k Matěji, ... A koncem roku si téměř každý z nás umínuje, že půjde do sebe.⁹⁸

Pojímání těla a jako nádoby pro duši umožňuje kontrastovat fyzický přesun s dušením bilancováním, sjednocující funkci mají i přesná časová určení, naproti tomu rozpor

⁹⁷ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 161

⁹⁸ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 205.

mezi syntagmaty zdůrazňují rozdílná vzájemně při zachování jednolexémového vyjádření nezaměnitelná.

- 13) Není však referenta, který by vám poradil, kudy do sebe, není prostředku, který by vás tam dopravil, a není znamení, které by vám neomylně řeklo, že jste na místě- tedy v sobě.⁹⁹

Metaforický koncept výše popsany, je rozvinut a posílen sémanticky nekompatibilními konotacemi, které se vážou na cestu jako fyzický přesun. Syntagma „být v sobě“ navíc soupeří s formálně shodným frazémem metonymicky popisujícím pěstní souboj, případně jiný specifický způsob boje zblízka.

- 14) ...a můžete si do sebe odskočit třeba jen na pět minut, aniž by vaši přátelé zpozorovali vaši nepřítomnost.¹⁰⁰

Posílení duchovního aspektu „cesty“ je explicitně indikováno jeho nepozorovatelností, s ní kooperuje i zvolená forma verba, která je ve spojení s životným agentem do značné míry zbavena směrové charakteristiky slovesa pohybu, naopak zdůrazňuje krátké trvání. Forma verba narušuje frazeologičnost syntagmatu jít do sebe, snižuje závažnost a náročnost děje.

- 15) Nezvi nikoho s sebou, nevíš do čeho přijdeš.¹⁰¹

Možnost pozvat osobu za účelem společného zážitku, a tím potlačit směrový význam slovesa vyvolaný příslovečným určením se v jazyce jeví jako bezpříznaková, v tomto případě je ale zablokována druhou částí výpovědi, která může denotovat místo i stav interpretovaný jako výchozí podmínky budoucí explicitně vyjádřené akce.

- 16) Nechoď do sebe často... Nejsi kavárna ani biograf.¹⁰²

Excerpt explicitně popírá možnost interpretovat homonymní verbum jako fyzický přesun za účelem činnosti. Kromě fyzické povahy přesunu popírá konkrétní účel cesty. I cesta do sebe jako forma introspekce má účel, ale přestože jej, podobně jako v případě činností kontovaných lexémy kavárna a biograf, vyrozumíváme, nelze jej definovat na stejné úrovni konkrétnosti.

- 17) Jdeš- li do sebe, jdi rychle. ... Mohlo by se stát, že bys na sebe nepočkal a odešel by sis.¹⁰³

Formální přípustnost všech tvarů analyzované výpovědi je zajištěna existencí reflexivních tvarů druhé osoby singuláru u většiny akčních sloves, tyto tvary však nevyjadřují vzájemnost, protože se vztahují k jedinému agentu, mají význam

⁹⁹ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 205.

¹⁰⁰ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 205- 206.

¹⁰¹ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 207.

¹⁰² HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 207.

¹⁰³ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 207.

svévolnosti. V bezpříznakovém jazyce existují výpovědi typu: *Tak ty sis klidně odešel! Kladou důraz na hodnotící postoj mluvčího. V textu je forma využita k defektnímu, ale srozumitelnému, i když z hlediska zachování integrity osobnosti obtížně představitelnému ději.*

18) Upozorní sám sebe, že jdeš do sebe, abys do sebe nepřišel nevhod.¹⁰⁴

Koncept cesty v tomto případě akcentuje empiricky podložené fyzické vlastnosti cesty. Důraz je kladen na motivaci cesty jako procesu, ta je podmíněna vzdáleností mezi agentem a cílem, jehož dosažení je žádoucí. Metaforická interpretace je založena na empirické zkušenosti předpokládající jednotu v jednání subjektu.

19) A jako taková [bytost mravní] býváme leckde, občas ve velkých úzkých, nebo dokonce v koncích, jako taková býváme v osidlech či na šikmé ploše, jako taková můžeme být na výši či aspoň na vzestupu, jako taková můžeme být na správné cestě, ale i v bludu, a není měřítko není stupně, není pevného bodu, který by nám- jako bytosti mravní- řekl, kde jsme.¹⁰⁵

V excerptu se střetávají dvě základní koncepce práce s prostorem, sociální hierarchie určovaná ontologicky orientovanou směrovou metaforou, která preferuje výšku a vzdálenost. Takovou motivaci mají vyjádření být na výši, být na vzestupu...Druhou koncepcí je představa života jako cesty, na níž překonáváme překážky. Zpochybnitelná kompatibilita obou konceptů je explicitně vyjádřena v poslední části excerptu.

20) ...ale v jídelně byla vánice a ve vánici moje žena, ztracená a tápající...¹⁰⁶

Struktura je založena na graduální lokalizaci uspořádané podle velikosti objektů sestupně, v souladu s jazykovou ekonomikou je využita elipsa slovesa, tato interpretace ovšem není přípustná v další části výpovědi, neboť formálně shodné sloveso je pouze homonymem ke svému protějšku, tuto skutečnost dokazuje vzájemná nezaměnitelnost nehomonymních forem s odpovídajícím významem.

21) Byla to ovšem vánice- řekněme to hned- negativní. Byla dosud nevyvolaná a silně přexponovaná vánice na fotografické desce.¹⁰⁷

Metafora je umožněna dvojitou možností překladu cizího slova, první z nich je vázán na situační kontext předvánoční atmosféry a využívá terminologicky bezpříznakový lexém. Druhý odkazuje, jak vidíme z jeho dalšího rozvíjení, k fotografické terminologii, verbum užitá v tomto kontextu nabízí možnost vybočení z terminologické interpretace, vyvolávat se totiž může pojit s rysem záměrně uvést do existence, což není slučitelné

¹⁰⁴ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 207.

¹⁰⁵ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 210.

¹⁰⁶ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 131.

¹⁰⁷ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 131.

s plnou negací formy užitého lexému. Musíme tedy sloveso interpretovat v terminologickém smyslu.

- 22) Nestalo se to. Není to. Ale to není podstatné. Podstatný je duch událostí a skutků. A v tomto duchu jsou spolu, protože lidé jsou buď spolu, byť by je fakticky dělila staletí, nebo nejsou spolu, spolu žijíce.¹⁰⁸

Metaforický koncept potlačuje čas života ve prospěch konkrétnějšího prostoru. Události, které vyžadují prostor i čas zároveň jsou zhmotněny v nádoby a je jim propůjčen „duch“, kterého lze chápat rovněž jako zkonkretizovanou entitu, zastřešující celý prostor a sblížující prvky v něm, nebo v duchu frazému jako abstraktní způsob náhledu na děj či stav.

- 23) Koupili to. Byt to má, je tedy bytem, a co chce víc?¹⁰⁹

Důsledná personifikace neživotné entity je uvozena kauzálním řetězcem. V další části je personifikace zpochybněna, neboť personifikovaná entita se identifikuje výhradně podle vnějších příznaků, v zápětí se mu přisuzují volní schopnosti, i když s pochybnou legitimitou, která zpětně ještě výrazněji upozorňuje na rozdíl mezi personifikací a personálností. V celém textu povídky je byt prezentován jako objekt determinovaný výsledky akcí ostatních subjektů.

3.3.6.2 Typ B) zavádí metaforické koncepty zakotvené v naší strukturaci reality, tyto koncepty buď pouze ospravedlňuje vzhledem ke kontextu nebo je kongruentně rozvíjí. Vychází přitom z přirozených, často nevědomých metafor, z lidských potřeb a antropocentrismu.

Případy aktualizovaných metafor nezávislých na metaforických konceptech využívají onomaziologickou motivaci a řetězce asociací a konotací vázaných přímo na užití lexémy, tedy nikoli na generalizované abstrakce.

3.3.6.2.2 Tabulka: Mechanismus fungování metafor typu B

Číslo příkladu	Užité koncepty	Realizace konceptů v textu
1	racionální je výše než fikce zživotnění abstraktní entity	Koncept ve svých důsledcích narušuje časové posloupnosti mezi literárním ztvárněním a životem. Schopnost přerůstající přes hlavu, na základě předchozího konceptu získává vyjádření na důrazu.

¹⁰⁸ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 136.

¹⁰⁹ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 22.

2	hlava jako centrum rozumu, hlavního diferenčního rysu člověka a zvířete	Synekdocha nejdůležitější část za celek se uplatňuje jednou konvenčně v případě úderu do hlavy a jednou aktuálně v případě bornejské hudby.
3	různost je vzdálenost (na základě obecního konceptu více entit tvoří delší řadu/ vyšší sloupec	Konzistentní oddělení metaforické cesty mentální vzdálenosti je potvrzeno užitím lexému předem, který implikuje metaforickou interpretaci výpovědi. (Fyzickou vzdálenost nelze překonat před dosažením cíle.)
4	konkretizace času v rámci lidského zkušenostního horizontu.	Abstraktní čas je vyjádřen asociativním odkazem k fyzicky reprezentovatelné relativně blízké minulosti. Konkretizaci napomáhá i to, že se obrací do minulosti. Co proběhlo, je již jisté. V rámci orientovaných metafor, jisté je dole, zakotvené při zemi.
5	vývoj hodnocený z pohledu člověka jako dobrý, žádoucí-pohyb vpřed. Prostorová metafora -aktivita umístěna nahoře	Dnešní skutečnost je před skutečností včerejší.
6	konkretizace abstraktního citu prostřednictvím živlu	Síla citu se na základě sdíleného rysu <i>vnější původce působení</i> reprezentuje jako síla přírodního živlu.
7	konkretizace abstraktní síly připsáním antropomorfních vlastností.	Síla vody je primárně konkretizovaná svým vehikulem proudem, následující vyjádření využívající opakovaně verbum vzít předpokládá schopnost cíleného pohybu a možnost využívat končetiny.
8	aktuální metafora	Odkazuje k onomaziologické motivaci vlastního jména, na základě homofonie asociativně zapojuje atributy květu.
9	myšlenka konkretizovaná jako nádoba pro význam. význam konkretizován svými účinky	Na základě dezinterpretace původního významu latinského vulgaris jsou sousloví vulgární materialismus připsány nežádoucí významy a účinky.
10	konkretizace abstraktních pojmů slovo význam připsáním schopnosti vlastnit. Konkretizace oslabena abstraktní přináležitostí	K vyjádření popsání operace je využito posesivní zájmeno jeho.
11	konkretizace organizující síly jako ducha projev proměněn v nezávislou abstraktní sílu potlačením agenta	Užitá operace zdůrazňuje vnitřní hierarchii jazyka a upozorňuje na její částečnou autonomii.
12	částečné zživotnění neživotného konkréta	Implantovaná životnost postupně roste, protože vyjádření využívá pouze inherentní fyzické vlastnosti předmětu. Podíl na zživotnění má především tvar předmětu a jeho vizuální podobnost s lidskou hlavou jako centrální částí těla. Tato podobnost je základním argumentem pro vysvětlující

		výroky v závěru excerptu.
13	konkretizace abstraktní entity pomocí synekdochického zapojení jejího nositele dekonkretizace beneficianta pomocí subjektivně určené charakteristické vlastnosti	Na základě uvedených operací vzniká kruh synekdoch, který využívá rozdílného poměru mezi charakteristickou vlastností a jejím nositelem.
14	abstraktní koncept práva pojatý jako nádoba, soubor konvenčně daných předpokladů určujících polohu posuzovaného objektu	S ohledem na vztah k předpokladům lze určit komplementární lokalizaci, předpoklady se částečně vážou na konkrétní situace, proto lze lokalizaci považovat za přechodný stav, nikoli za (vznikající) vlastnost, jak je prezentována v excerptu.
15	aktuální metafora	Volba atributu masivní asociativně spojená se substantivem masiv vyvolává terminologické konotace se zapojením zeměpisných názvů, konotace jsou explicitně rozvíjeny užitím lexémů pohoří a zeměpisný termín, na který navazují další konotované lexémy.
16	polysémie výrazu nohy založená na analogii funkcí lidských končetin a nohou klavíru.- základ deperzonifikace	Funkční analogie se vztahuje i na neintenční děje, které nejsou omezené přítomností agentu.
17	agentní pojetí stolu jako nositele volných vlastností	Celkový význam výpovědi je založen na polosymetrické relaci příslušnosti hierarchizující participanty co do míry přirozené agentnosti.
18	konkretizace času do prostorových souřadnic	Antropomorfní potřeba konkretizovat promítá nemateriální čas do souřadnic prostoru, který asociujeme s pevnými objekty.
19	konkretizace času do prostoru posílená možností opakování formy; vyšší účinnost formy personifikace události pomocí antropomorfních rysů objektivizace důvodů události a částečně zbavující odpovědnosti.	Uvedené operace umožňují sjednotit vyjádření prostoru a času do jedné formy „tady to bylo před Štědrým večerem, tady bylo všechno připraveno.“ Důmyslnost události je implicitním antropomorfizátorem.
20	konkretizace času pomocí prostoru	Sémanticky kondicionální jakoby svou univerzální spojitelností s výrazy času a prostoru potvrzuje platnost výroku.

Podrobná analýza příkladů zachycených v tabulce:

- 1) Je známo nejen ze života, ale i z uměleckých děl, že člověk někdy prokáže schopnost, jež jaksi přeroste pak jeho síly, a že si s činitelem vlastnoručně vyrobeným neví rady...¹¹⁰

Na první pohled je zřejmé, že mluvčí preferuje jako inspirační zdroj život, před jeho ztvárněním v literatuře, ačkoliv díla, o něž se jedná, patří k uměleckým předpovědím budoucího vývoje. V rámci literatury dochází tedy k narušení temporální návaznosti.

V rámci konceptu antropomorfizace, je schopnost zobrazena jako vyvíjející se a rostoucí entita, získává dokonce jistou nezávislost a stává se činitelem, zde se odvolávám k morfologické argumentaci a poukazuji na příponu -tel, která ve srovnání s konkurenčním morfem – č nese rysy životnosti a autonomie v rozhodování.

- 2) ...nechci, aby mne Borneo udeřilo do hlavy ve chvíli, kdy vycházím z kavárny.¹¹¹

Užití metaforického konceptu je zde podmíněno přítomností synekdochy, která umožňuje posun významu „Borneo“ na dočasnou kontextově podmíněnou denotaci bornejské hudby. Hudba je dále prezentována jako nežádoucí síla útočící na vědomí, které je reprezentováno podobně jako působící hudba, tedy pomocí synekdochy, v níž lexém hlava zastupuje centrum vědomí.

- 3) Překonal bych sám v sobě a předem vzdálenost mezi svým a jejich domovem.¹¹²

Vědomí jako abstraktní entita je prezentováno v rámci preference „uchopitelnosti“ před vágností jako prostor, v němž se jedinec může pohybovat.

- 4) Marně bychom však něco takového hledali v románech včerejších, čímž myslím dobu našich otců ...¹¹³

Koncept času je konkretizován pomocí synekdochických odkazů k entitám, které jsou v čase relativně ukotveny. Slovo relativně je užito ke zdůraznění, že ukotvení se vztahuje k interakci mluvčího a posluchače. Syntagma doba našich otců využívá vědomí časové následnosti konkrétních entit. Genealogická vzdálenost otců a synů je minimální, což umožňuje mluvit o malé vzdálenosti v čase jako o včerejšku.

- 5) Také skutečnost, o které tato věta mluví, je skutečností dnešní a neodpovídá žádné ze skutečností včerejších.¹¹⁴

Abstraktní model času jako kontinua je konkretizován synekdochickým odkazem k částem, které jsou nadány významem vyjadřujícím jejich vzájemnou poslušnost.

- 6) ...povídky, z nich především První láska ho zaplavila jako vlažná a vonná lázeň.¹¹⁵

¹¹⁰ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 45.

¹¹¹ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 47.

¹¹² HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 47.

¹¹³ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 50.

¹¹⁴ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 50.

¹¹⁵ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 62.

Základním užitým konceptem je konkretizace citu jako živlu, který působí na fyzickou stránku člověka. Užití aktualizovaného živlu vody místo obvyklejšího plamene / ohně je dáno kontextovou návazností excerptu, jedná se o knihu s názvem Jarní vody. Intenzita citu zůstala přitom zachována, neboť bývá určována měrou pohlcení jedince daným živlem, atributivně rozvitě pojmenování živlu navíc ztrácí, právě díky sémantice atributů konotativní studenost.

- 7) ... sotva byla [slova nevhodného pozdravu] vyslovena, stavení se začalo propadat, záclony vzplály a majitele, kde se vzala tu se vzala, vzala voda.¹¹⁶

Přírodní živel je podáván z pohledu svých účinků a možné nadřazenosti nad člověkem jako nezkrotná síla.

- 8) Jí se říkalo vždycky Růža, a to je jméno plné a rozvitě. Já byla vždycky Růženkou, tedy někým, koho je nutno neustále chránit před každým závanem, před každým ostnem.¹¹⁷

Metafora se zakládá na maximální možné podobnosti zvoleného hypokoristika s lexémem, jímž bylo proprium motivováno. Ke zvýšení účinnosti a zdůraznění rozvitosti využívá i explicitně popsany kontrast s morfoloicky průhledně utvořenou zdrobnělinou.

- 9) [vulgární materialismus] „...Značí vskutku cosi nedobrého a stručně řečeno všechno jeho zlo je obsaženo ve slově prvém.“¹¹⁸

Metaforický koncept hierarchizuje složky významu, chápe slovo- formu jako nádobu na umístění obsahu a v tomto případě i účinku. Spouštěčem metafory je poukaz na sémantický posun významu slova vulgární, z původní latinské formy vulgaris ve významu lidový se stalo novočeské vulgární neslušný, nevhodný.

- 10) „Ovšem, že jest takový materialismus a mohu vám posloužit nejen jeho přídavným jménem, ale i výkladem.“¹¹⁹

Metafora využívá různé stupně abstraktní příslušnosti a závislosti, výklad pojmu zpravidla závisí na jeho přesné formě, na níž má vliv i případná významotvorná determinace tohoto pojmu.

- 11) [Umění ztráceti] ...jako by sám duch jazyka zaváhal, kam vřadit takové počínání, či jako by čekal, kam se toto samo zařadí svou silou, svými rozměry, svými půvaby.¹²⁰

¹¹⁶ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 94.

¹¹⁷ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 98.

¹¹⁸ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 117.

¹¹⁹ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 117- 118.

¹²⁰ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 124.

Řetězec vzájemně podmíněných metafor využívá koncept personifikace a konkretizace, jazyk jako živý organismus, který se „rodí“ z prvního konceptu je dále charakterizován svými vlastnostmi a projevy, prezentovanými v důsledku posunu jako smyslům dostupné. Kontrast slovesných rodů zdůrazňuje vnitřní, do jisté míry autonomní povahu jazyka.

12) Najednou ta žena viděla, jak se otevírají dvířka automobilu a jak meloun jde ven.

Snad to byl náměsíčný meloun, ale možná také, že měl své důvody.¹²¹

Metaforičnost konceptu je signalizována reflexivním pasivem, v kontrastu s aktivním slovesem a neživotným agentem, oprávněnost personifikace je posilována postupným připsáním citů, a dokonce výše hodnocené, protože antropocentricky pojímané schopnosti myslet. Metafora plynulého směrového posunu jako chůze je zdánlivě vysvětlena řetězcem dalších metafor, které svou kontradikčností funkčně podpírají tajemnou atmosféru textu.

13) „Já o nich mluvím, [o krejčím a optikovi] ale pro mne jsou nutným zlem, které se pokouším likvidovat telefonickým zavoláním.“¹²²

V analyzovaném excerptu se uplatňuje kruh synekdochy, která nahrazuje původce děje jeho účinkem hodnoceným z pohledu adresáta. Tato synekdocha je dále rozvíjena a je kritériem pro volbu slovesa, kruh sémantických posunů se uzavírá další synekdochou stejného druhu, avšak opačně orientovanou.

14) Jistí lidé jsou rádi v právu. Nemyslím tím právní jistotu v nějakých velkých problémech metafyzických či politických, ale v záležitostech malých, všedních, každodenních.¹²³

Metafora využívá principu abstraktní lokalizace, lokalizace zde vyjadřuje komplement verbální jako okolnost děje. Pokud jde o podmínky lokalizace, lze vzhledem ke specifikaci její podstaty uvažovat o komplementární opozici, tedy o dvojici vzájemně a se vylučujících možností, potom můžeme titul povídky interpretovat jako obraz tohoto stavu. Umístění problému, jádra sporu mezi dva břehy může konotovat vzájemnou rozpornost obou variant, tedy neexistenci mostu.

15) Jsou ženy masivní a nehybné jako pohoří. Dá se o nich mluvit jen v termínech zeměpisných, a popisujete-li – třeba jen sám sobě - jejich existenci v bytě, musíte mluvit o tom, odkud až kam sahají.¹²⁴

¹²¹ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 127.

¹²² HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 152.

¹²³ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 165.

¹²⁴ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 7

Metafora pohoří založená na explicitně zmíněných sémantických rysech je konzistentně rozvíjena odkazem na vědeckou disciplínu, který si vyžádal užití lexému „termín“ a konzistentně zvolené sloveso.

16) Co kdyby klavíru ujely nohy a tento mne zavalil?¹²⁵

Podmínkou personifikace je metonymická podobnost nohou klavíru s lidskými končetinami, založená zejména jejich analogickou funkcí, zvolená verba denotují rychlý nekontrolovaný pohyb, což je obojí kompatibilní s neintenčním „jednáním“ neživotného klavíru.

17) ... tytam jsou síly tohoto stolu, který chtěl po svůj čas poutat své lidi poutem stolování.¹²⁶

Možnost využít metaforický koncept pout je dána potenciální neexplicitní polosymetrickou relací příslušnosti. Neúplná symetrie je způsobena sémantickou hierarchií jednotlivých členů relace, ta se odvíjí od poměru jednotlivých členů k životnosti. Samotná možnost realizovat relaci je dostačující podmínkou pro synekdochické vyjádření na úrovni náhrady prostředku účinkem.

18) Byl nebo teprve bude? Potácel jsem se nejen nejistotou posloupnosti, ale i nejistotou, zda zítřek je vlevo či vpravo od pozítřku a zda včera je nad nebo pod dneškem.¹²⁷

Čas jako parametr života, je ze své abstraktní dimenze převeden do prostoru, bezpříznakové lineární chápání času je navíc předvedeno do prostoru, který se vyznačuje i „hloubkou“. Vzhledem k tomu, že prostorem se lze pohybovat, vzniká dvojitá interpretace jednotlivých členů koordinovaného syntagmatu. Adverbiále v důsledku toho můžeme diferencovat na čistě lokativní a kauzativní.

19) Také tady to bylo v podvečer Štědrého dne, což svědčí o tom, že událost to byla důmyslná a rafinovaná, také tady to byla ona chvíle, kdy všechno je nachystáno.¹²⁸

Událost je nadána životností a dokonce je personifikována, a to nepřímou kvalifikačním rysem důmyslnosti. Metaforický koncept zživotnění je prezentován, jako by obsahoval inherentní podmínku, jejíž splnění dokazuje logičnost zživotnění. Pro ilustraci parafrázuji excerpt: Jestliže se nečekaná nehoda stane na poslední chvíli, je to událost důmyslná, tedy životná. Lakoff a Johnson upozorňují na obecnou tendenci člověka upřednostňovat logické před náhodným, je-li událost prezentována jako důmyslná, je povýšena a přiblížena člověku.

¹²⁵ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 17

¹²⁶ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 22.

¹²⁷ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 90.

¹²⁸ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 133.

20) Ale je tu ještě magické slůvko „jakoby“ a ono může spojit nemožné s možným, přítomné s pominulým, a být při nás a s námi...¹²⁹

Převoditelnost času na prostor je explicitně vyjádřená myšlenková operace, neboť její operátor „jakoby“ obsahuje významový rys podmíněnosti děje. Konečnou prostorovou charakteristiku času zdůrazňují koordinovaná syntagmata být při nás a s námi, která na sebe vzájemně upozorňují díky formální podobnosti, při doslovné interpretaci obou by dokonce zúžila i prostor.

3.36.3.1 Typ C) Doslovnou interpretaci metafory spouští především nápadná aktualizace. K doslovné interpretaci sdělení přispívá aktualizací proces, který nápadně modifikuje jeho lexikální reprezentaci. Význam může být pozměněn již na úrovni morfů. Výsledná metaforičnost se doslovnou interpretací posiluje, nemizí. Doslovnost specifickým způsobem upozorňuje na přítomnost metaforických konceptů.

3.3.6.3.2 Tabulka: Mechanismus fungování metafor typu C

Číslo příkladu	Koncept (y)	Uplatnění doslovnosti	Podmínky a prostředky
1	dialog jako cesta myšlenka jako nádoba	interpretace lokalizující předložky v	Kontext vytváří umělou antonymii frazému a syntagmatu.
2	člověk jako nádoba, schránka	využití morfologické podoby lexému uvnitř místo abstraktně pojatého vnitřně. využití konceptu nádoby; předpona u- poklesla do své funkce pravděpodobně z původní předložky v/ u, která konotuje vztah k prostoru	Neprůhledná matérie obou složek osobnosti vnitřní i vnější podporuje vidění jako pohled zvenčí. Ten kontrastuje s antropocentrickým vnímáním vlastní dokonalosti.
3	člověk jako nádoba, schránka	využití morfologické podoby lexému uvnitř místo abstraktně pojatého vnitřně. Jde znovu o využití konceptu nádoby, předpona u- poklesla do své funkce pravděpodobně z původní předložky v/ u, která konotuje vztah k prostoru.	Neprůhledná matérie obou složek osobnosti vnitřní i vnější podporuje vidění jako pohled zvenčí. Antropocentrická představa dokonalosti je schopností agentu hodnotit sebe sama, proto se ve spojení s pasivem jeví opačně.
4	konkretizace nehmotné entity	protiklad predikátů s hypotetickým vysvětlením příčin nestandardního děje	V důsledku konkretizace podléhají všechny připsané schopnosti času.
5	život jako cesta	explicitně vyjádřená mechanická podstata pohybu	Důraz je kladen na materiální cíle.

¹²⁹ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 144.

Podrobná analýza zachycených příkladů:

- 1) ... jak jednotliví její členové pronášejí své soudy o složitých a jemných věcech, jak se rozcházejí a opět setkávají v názorech...¹³⁰

V excerptu je využit koncept dialogu jako cesty, který se v běžném lexikonu odráží přítomností polysémního výrazu „komunikace.“ Podmínkou spojení setkávat se v názorech je konceptuální chápání myšlenky jako nádoby, do níž strukturujeme svět. Zdánlivá protikladnost frazémů rozcházet se v názorech a setkávat se v názorech využívající konceptu pohybu po cestě je umělá. Jde o aktualizaci opozitní dvojice shodovat se v názorech, rozcházet se v názorech. Právě svou umělostí podněcuje doslovnou interpretaci lokativní předložkové vazby s významem lokalizace.

Pro aktualizovanou formu lze uvažovat o valenci slovesa setkat se někde s někým, obligatornost respektive potenciálnost jednotlivých doplnění se liší podle kontextuálního užití slovesa, respektive podle toho, zda pro pozici místa setkání je v dané výpovědi nutný metaforický koncept.

- 2) Nedej se mýlit svou vlastní představou o sobě, nejsi nikdy tak pěkný, jak se vidíš - zvláště ne uvnitř.¹³¹

Koncept člověka jako nádoby vlastností je objektivizován vzhledem k vnějšímu zraku a výše ceněnému duchovnímu profilu jedince, důležitost myšlení se projevuje i v tom, že je prezentováno jako rozhodující síla.

- 3) Nedej se mýlit představami jiných. Nikdy nejsi tak nepěkný, jak býváš viděn, aspoň ne uvnitř.¹³²

Subjektivní antropocentrický pohled prezentovaný jako nezávislý na pozorovaném objektu je vyvažován vysoce ceněným pohledem dovnitř, k osobnostní podstatě.

- 4) Všechno je jinde i jiné a zbytečné světlo na to padá. Padá. Padá jako by již nebylo schopno vznášet se tam, kde se vznášet má: nad hlavami lidí a před jejich očima.¹³³

Padající světlo je konceptem, který z pohledu pozorovatele zdůrazňuje cestu od zdroje, umístěného v původním přírodním světě vysoko. V excerptu je odhlédnuto od nehmotné povahy světla, která zabraňuje ve fyzickém pádu, sloveso je vzhledem k dalšímu lexikálnímu obsazení výpovědi užito ve významu fyzického pádu, posun je založen na společném rysu „pohyb shora“.

¹³⁰ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s.55.

¹³¹ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 211.

¹³² HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 211- 212.

¹³³ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 23

- 5) Mechanicky sunou nohy vpřed, jdou, protože taková je nezbytnost, jdou, aby došli od jednoho výplatního termínu k druhému a posléze k důchodu, v němž vidí kýžené usednutí.¹³⁴

Koncept života jako cesty je na své čistě metaforické rovině podepřen abstraktní povahou cílů, ty jsou umístěny spíše v čase než v prostoru, koncept sám je v závěru zpochybně zavedením „usednutí“ do kontextu. Tento pojem je přitom v přímém protikladu spíše k nemetaforickému užití slovesa.

3.4 Frazém¹³⁵

V zásadě platí, že analyzujeme-li kombinatorický frazém formálně, z hlediska formálních rysů, mluví se o frazému, zatímco analýza sémantická z hlediska relevantních sémantických rysů opravňuje k užití názvu idiom.

Je to taková jedinečná ustálená kombinace minimálně dvou prvků, z nichž některý (popř. žádný) nefunguje stejným způsobem v žádné jiné kombinaci nebo více kombinacích. Pro bližší vymezení je třeba posuzovat tyto aspekty z hlediska formálního, sémantického a kolokačního, respektive funkčního.

Funkčně, s důrazem na paradigmatické aspekty, lze frazém a idiom vymezit jako takové nemodelové a ustálené paradigma prvků z nichž aspoň jeden je z hlediska druhého členem extrémně omezeného a uzavřeného paradigmatu, a to formálně a většinou i sémanticky.

Svou sémantickou vágností spojenou často se silnou expresivitou, stojí v přímém protikladu k exaktním termínům a vykazují vysokou míru potenciálnosti významu. [Potencialitu významu chápu jako jeho neodvoditelnost s užitím běžných syntaktických pravidel, z hlediska vzájemné vázanosti složek frazému je tento útvar naopak určen velmi pevně. Možnost nahradit jednotlivé složky synonymy je při zachování povahy frazému omezená.]

Základním rysem je abstraktní povaha jejich významu i denotátu, přestože je valná část vytvářena komponenty konkrétní povahy. Komponenty frazému jsou pouze formálně shodné s tvary lexémů známých z lexikonu.

Od variant je třeba odlišit funkčně ustálené transformace frazémů. Varianta je taková ustálená či neustálená obdoba, relativně malá modifikace frazému, která nemění jeho funkci ani podstatu významu.

Napříč dělením se vydělují binominály přirovnání a kvazifrazémy (například „uměle“ analytický lexém *věnovat pozornost*).

¹³⁴ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 142.

¹³⁵ Encyklopedický slovník češtiny eds. Karlík, Nekula, Pleskalová Lidové noviny Praha 2002, s.139- 142.

Frazém lexikální se vyznačuje jednolexémovou formou, komponenty patří k slovotvorným a flektivním morfémům. Mohou se sem řadit například morfologicky derivovaná kompozita, jejichž komponenty jsou součástí synchronního lexikonu a zakládající vztah mezi nimi je rozpoznatelný, ale není možné kompozitum obměnit (sebepůvabnější –* tebepůvabnější).

Frazém polypropoziční intersubjektový funguje jako interakce aspoň dvou propozic dvou různých mluvčích (pozdravy, přání, kontaktní výrazy), komponenty obou mluvčích jsou tudíž vzájemně závislé propozice. Podstata takového frazému je námětem povídky *Špatné pozdravení*.

3.4.1 Aktualizované frazémy

Frazémy zařazené do této skupiny jsou aktualizovány rozparem, ten vzniká užitím jednotlivých frazémů mimo jejich obvyklý kontext, případně proměnami tohoto kontextu v průběhu výpovědi. Dochází k plynulým přechodům mezi doslovností a nedoslovností. Frazémy historicky starší lze aktualizovat pomocí kontextu výpovědi a zvoleného lexikonu.

Skupina zahrnuje i takové kontrastní dvojice, v nichž frazém sousedí se syntagmatem, které vnáší do kontextu svou širší synonymickou řadu a širší konotace. Tyto dvojice lze aktualizovat také pomocí antonymie a mnohými dalšími prostředky, které uvedu na příslušných místech tabulky.

3.4. 1.1 Tabulka aktualizované frazémy

Číslo příkladu	Zařazení 1. členu	Zařazení 2. členu	Posilující přechodný prvek	Poznámky
1	abstraktní frazém mít něco v hlavě	konkrétní frazém téže formy	forma aktualizovaná vzhledem k participantu nositele stavu	Jsou užity metaforické koncepty hlavy jako nádoby vědomí, hlavy jako řídicího centra.
2	konkrétní frazém kolosální rozměry	abstraktní frazém kolosální význam	konkrétní syntagma obrovská pec	Vzhledem k rematickému postavení se druhá interpretace prezentuje jako výše hodnocená, přestože nemá v excerptu explicitní podporu.

3	...hospodyně odešla.- konkrétní predikační syntagma s potenciálním směrovým rozvitím	...dům lehl popelem. metaforický popis zhroucení konstrukce (Lze uvažovat o konceptech smutný/ neaktivní je dole.)	...oheň vešel do ložnice. uplatnění principu konkretizace živlu i cíleného výběru lokalizace vzhledem k ustálenému metaforickému frazému.	Proti kongruentním vyjádřením zahrnujícím sloveso ležet stojí směrová opozice verb odejít – vejít, která staví příslušné agenty do role antagonistů.
4	abstraktní frazém přeskočit v nitru	konkrétní frazém přeskočit v soukolí	jednotící prvek- princip mechanismu	Atributivní rozvití substantiva soukolí zajišťuje jeho metaforickou interpretaci.
5	osobní tma syntagma	tma studu / temný stud frazém	jádro ustáleného frazému temný stud -soubor konotací spojených s černou barvou; jejich zapojení na základě onomaziologické příbuznosti lexémů tma, temný	Druhý frazém aktualizovaný genitivní formou vysvětluje kontradiktorické rozvití prvního syntagmatu. Kontradikce vychází z pokusu členit amorfní kontinuum.
6	žít v něčím stínu ustálený frazém explicitně popisující vzájemné působení aktantů	žít v něčím jasu možné uplatnění explicitních i implicitních důsledků děje, na něž lze nahlížet ze dvou stran.	vzájemné působení	Jednoznačný protiklad stínu a jasu je vtažením benefaktorů do děje relativizován.
7	...pak přišel František, bezpříznakové polysémnní predikační syntagma	totiž příběhl...klusal i vsedě. Predikační syntagma příznakové vzhledem k prvnímu členu počtem rysů.	vyjádření způsobu pohybu, méně příznakový člen dvojice - výraz pro časovou, následnost- frazém; ve funkci doplňen expresivním výrazem běžet.se zachovanou	Verba označující způsob pohybu co do rychlosti kontrastují s vyjádřením časové následnosti připsané na základě konceptu plynouceho času prvnímu z nich.

			příznakovostí	
8	k věci	-Jsme u ní.	zachování pohledu z pozice konkretizovaných entit	Konkretizující užití lexému věc pro označení diskutovaného problému umožňuje následující operaci lokalizace.
9	ztratit ve tmě	ztratit v jasu	dopady na vizuální schopnosti běžného člověka	Excerpt využívá konkretizace na základě niž vizuálně hodnotí nehmotný časový úsek.
10	jednoho dne ustálený frazém využívající významu den jako přirozeně měřitelná jednotka času	jedné noci specifická část astronomické jednotky dne	polysémnní lexém den	K frazeologizaci došlo u bezpříznakového shrnujícího významu tohoto lexému, proces mohl být podpořen i vnímáním dne jako času aktivity.
11	záda přecházejí v honzík	záda tehdejších dam	využití konvenčně maskovaných tabuizovaných výrazů,	Tabu je zvýrazněnu odkazem na dobovou podmíněnost náhradního nápravného výrazu, samotný fakt motivující tabu je stále týž.
12	mezi námi abstraktní frazém	v prostoru mezi mými ústy a jeho ušima	lexém mezi - vymezení hranic i zprostředkování	Předchozí teorii lze ověřit s využitím diachronních poznatků dokazujících příbuznost lexému mezi a medium (prostředek, prostředník)
13	...podívej se kachny	...poslyš kachny	kachny jako problém	Doslovnost aplikovaná na 1. kontaktovou formuli vyžaduje její aktualizaci na

				2. formulí. Spojující člen odkazuje opět na první formu, protože zapojuje historickou příbuznost mezi vidět a vědět. ¹³⁶
14	antropomorfizující frazém přehmat přírody	Jsme holátka, učiněná holátka.	inherentní vlastnost ptactva - opeřenost na základě srovnání doslovně přenesena na člověka; kontrast s realitou vyvolává doslovnou interpretaci druhé výpovědi.	Klimaktický vztah mezi spojujícím členem a 2. členem frazému je rozvit korespondencí mezi přehmatem přírody a učiněnými holátky. Tato dvojice asociativně odkazuje k rukám a zavádí přírodu do kontextu jako agens.
15	...začnete uvažovat stylisticky neutrálně pospaný děj	...nepřichází ve vaši úvahu	kontrast situací explicitně zachycen slovesným záporem na predikátu	Narušení frazému posesivním zájmenem upoutává pozornost k osobě příjemce.
16	néstí její deštník nad její hlavou	svůj deštník nad svou hlavou	deštník	Úhel pohledu na deštník explicitně vyjádřený změnou obsazení participantu mluvčího narušuje frazeologičnost.
	v očích kolemjdoucích	nemluvě o vlastních očích	dvojitá interpretace lexému oko na základě funkčně založeného konceptu vidění-poznání	Vysvětlující relativní klauze narušuje symetrii 1. části výpovědi.

¹³⁶ Na důležitost této historické příbuznosti pro synchronní jazyk upozorňuje v *Kapitolách smyslech* VAŇKOVÁ, Irena et al.: Co na srdci to na jazyku. Praha. Karolinum, 2005.

17	fakt bouře	fakt plihnoucích vlasů	nadužívaný lexém fakt	ve spojitosti s přítomnými stavy a ději není nutno faktičnost skutečnosti duplicitně vyjadřovat
	nasáklá žena ztěžkne	[nasáklá žena] zahořkne	onomaziologická motivace obou verb jako výraz rezultativnosti	První rezultativní verbum zapadá do kontextu nepřímý, druhé přímo.
18	určitý materiál za určitých podmínek	za neurčitých podmínek	formální shoda sémanticky rozšířeného lexému	Posun mohl probíhat přes vyslovenost, po všeobecnou závaznost ke všeobecné známosti a redundantní verbalizaci.
19	...nerad budím svou ženu	[nerad budím]čtenářův dojem, že jsem flamendr	jednoho dne, vlastně jedné noci	Budit je polysémnní lexém s významem přivádět ze spánku k vědomí; podněcovat, interpretace se odvíjejí v souladu s doslovností od povahy benefaktora
20	roh skříně	roh pokoje	metonymie založená na tvaru	Metonymická polysémnie lexémů směřuje chiasmicky od konkrétního k abstraktnímu
	čelo skříně	čelo vstupujícího	metonymie založená na umístění	Směřování dvojice vytváří druhou část chiasmatu.
21	tři nebo čtyři ustálený frazém	možná pět nebo sedm	aktualizace frazému napodobením formy při změně obsahu	Lineární nárůst je porušen; synzagma doplňuje relativizátor možná.

22	celá řada ustálený frazém	necelá řada	kontradikce vyplývající z nedostatečně určených pravidel příslušnosti k řadě, nemnožnost stanovit konečný počet	Lexém řada je polysémní vyjadřuje prostou následnost i posloupnost danou pravidly a potenciálně ukončitelnou.
	považovat moře za ledacos...	naše ledacos stále dosažitelnější	vnitřní kontradikce mezi denotátem moře a jeho sekundární kvalifikací jako ledacos	Otevřenost denotace neurčitého zájmena je kompatibilní s otevřeností řady přání.
23	bez rozmyslu ustálený frazém	rozmysl původní svou frekvencí aktualizovaný tvar	Reprezentativní úloha nominativu oba tvary usouvztažňuje a zároveň aktualizuje.	Aktualizovanost nominativu dokládá poměr výskytů obou tvarů podle Korpusu SYN 2000 ¹³⁷
24	[člověk potkává neštěstí]	[neštěstí potkává člověka]	shodné spektrum formálních sémů , změna významu vzniklá strukturací	Od frazémů s informační redundancí se příklad liší nutným zapojením antropomorfizace.
25	věci denní potřeby ustálený frazém	hypotetické syntagma věci noční potřeby	polysémní lexém denní ; kontrast denní vs. Každodenní.	Koordinovaná struktura v excerptu musí být rozložitelná na soubor rovnocenných prvků.
26	ustálený frazém za dveřmi je den	kontextově aktualizovaná forma za vašimi dveřmi je den	...přilákají do vašeho bytu	Opakování posesivního zájmena zvyšuje působivost sdělení, syntagmata vaše dveře a váš byt jsou asociativně

¹³⁷ Poměr tvarů Rozmysl : bez rozmyslu 9: 62 *Český národní korpus - SYN2000*.

[citováno 19.4. 2009] Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2000. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

				spojena
27	...šel za svým cílem	...šel za svým pánem	agens pes	S jediným agentem bez rysu humanity se vyskytuje dvojí interpretace předložky lokání a finitní účelová. Obě interpretace se jeví kontradiktoricky.
	...šel za svým pánem	...šel za svým cílem	agens v 1. frazému pes ve 2. pán	Následnost a účelovost přeložky je postupně připsána jednotlivým aktantům podle jejich sémantických charakteristik.
28	obcházet někoho	poznat ze všech stran	Polysémie verba - dvě protikladné interpretace kontradikce ze střetu chápání lexému strana jako prostorového orientátoru s konotacemi poznání.	Účel činnosti zužuje spektrum významů chodit dokola a chodit okolo, oklikou na první z možností Substantivum strana funguje jako směrový orientátor.
29	...aby řeč nestála	...neuškodí, postojí-li	dvojice explicitních antonym pohyb nehybnost	Řeč je implicitně prezentována jako pohyblivé kontinuum, dočasná ztráta strukturního rysu je morfologicky signalizována partitivní předponou po -.
30	bílé noci	bílý den	lokalizace Leningrad	Specifičnost prvního frazému proti druhému je založena na kontovaných vlastnostech barev.
31	výše doby ustálený frazém	výše dne aktualizovaný frazém	Významový poměr část celek vyjádřený lexémy den a	Porovnání obou metaforických frazémů je umožněno

			doba užívá k vytvoření gradačního poměru antropocentrický koncept času.	konkretizujícím převodem temporálního rozměru do spaciálního.
32	fasovat rum	fasovat kázání	verbum fasovat substandardní germanismus	Druhé syntagma odhlíží od původního přednostního spojení s konkréty.
	boží slovo	boží dary	částečný chiasmus vzhledem k první dvojici, jeho aktualizace logicky narušenou formou	Konotativní spojení rum boží dar není společensky přípustné .
33	atmosféra okouzlené kontemplace	...vzniká a houstne	totožné lexikální vyjádření gramatického subjektu, implicitní uplatnění totožného verba	Ustálený frazém vytváří podklad pro aktualizaci realizovanou druhým frazémem.
	atmosféra opačná	podlehne		Aktualizace vzniká na základě hustotou kontovaného odporu.
34	...neví, kde mu hlava stojí	mezi hvězdami, či v kaluži	sémantické působení téhož slovesa; jeho různá doplnění, z nich plynoucí rozdílné interpretace	Ustálený frazém je aktualizován lokalizačním doplněním.
				Koordinované lokalizační doplnění připouští rozdílnou interpretaci jednotlivých členů z hlediska doslovnosti.
35	...ve vzduchu jsou Vánoce	ve vzduchu jsou saze	lokalizačně existenční význam verba být	Synonymická řada vzduch atmosféra, kterou lze považovat za základ frazému být ve vzduch kontrastuje s konkrétním doplněním téhož

				syntagmatu
36	prokouknout až na dno	zlaté dno řemesla	koncept dna jako hranice	Excerpt využívá konotativní významy vázané syntagmaty prokouknout na dno implikuje pohled shora, tedy nadhled a zakládá interpretaci dna jako hranice. Kontrast produkují konotace spojené s barvami šedou a žlutou.

1) Podrobná analýza excerpovaných příkladů:

Vědí o té své trošce ohně, je to jediné, co mají v těch svých hlavách...¹³⁸

Frazém „mít něco v hlavě,“ který předpokládá metaforický koncept hlava jako nádoba, vztahující se k lidským bytostem, je pomocí dalšího metaforického konceptu, propůjčujícího označení hlava nejdůležitější účinné části nástroje nebo předmětu, přenesen na zápalky. V novém kontextu je pozměněn jeho význam, obsahem hlavy není představa, idea, ale dispozice k ději, původcem této dispozice je člověk, proto lexém „jediné“ ztrácí bezprostřední negativně hodnotící platnost. (přenos frazému odhlíží od faktu, že při aplikaci druhého výše zmíněného konceptu je přihlédnuto k celkové velikosti předmětu, proto zápalky mají hlavičky)

2) ...bude to obrovská pec, a v jejím žáru mnou rozpoutaném vzniknou pak věci kolosální rozměry i významem.¹³⁹

V excerptu se setkávají dvě pojetí velikosti, obě, tedy rozměrové i významové jsou sjednoceny výrazem kolosální. Konkrétní význam je ve slovníkovém hesle prvotní, vzájemně se však nevylučují. Rozpor mezi nimi je aktuálně zvýrazněn jejich vztahem k velikosti pece. Zatímco pro „fyzickou“ velikost je dostatečný rozměr místa vzniku sice důležitý, ale logicky implikovaný, takže není nutné jej vyjadřovat, pro významový rozměr produktu je tato informace irelevantní, vyjadřovat ji tedy znamená upoutávat pozornost na materiální význam pojmu velikost.

¹³⁸ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 79.

¹³⁹ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s.80.

3) Hospodyně byla pryč - odešla patrně pro nové zápalky, a oheň vešel do ložnice.
...dům lehl popelem.¹⁴⁰

Frazém lehnout popelem je ustálená jazyková jednotka, aktualizace se uplatňuje především využitím morfologických kontrastů a shod. Oheň je personifikován postupným užitím konceptů konkretizace abstraktní síly a její personifikace. Jako takový vstupuje svým pohybem do kontrastu s pohybem hospodyně, k nimž tvoří formální antonymum s využitím významu předpon. Frazém je vyzdvižen využitím onomaziologické motivace slov ložnice a lehnout.

4) Něco se v té chvíli hnulo, něco se pohnulo, něco jako by přeskočilo, snad v dědově nitru a snad přímo v soukolí života a lidských osudů: děda Valoušek pozdvihl lopatu oběma rukama a prudkým rozmachem ji vedl na hlavu básníkovu.¹⁴¹

Mechanické pojetí života jako stroje je explicitně vyjádřeno frazémem „soukolí lidských osudů,“ frazém je aktualizován přímou analogií, která uvádí do kontextu nástroj i jeho prudký pohyb.

5) Uplynul asi nějaký čas, když jsem totiž trochu prohlédl tmou, jež mne obklopovala, tedy mou osobní tmou, tmou mého studu...¹⁴²

Frazém „temný stud“ byl transformován pomocí genitivní metafory, která využila onomaziologickou příbuznost slov tma a temný. Frazém temný stud lze interpretovat pomocí slovníkových hesel hluboký s využitím metafory těla jako nádoby. Druhou možnou interpretací je rozšíření významu zlý pomocí konotací.

6) „... Byla stále se mnou a já jsem rostla v jejím stínu. „Ne,“ opravila se, „nedá se říci v jejím stínu, v jejím jasu.“¹⁴³

Kontradiktorické upřesnění výpovědi poutá pozornost k frazému. Kontradikce je způsobena změnou úhlu pohledu. Frazém žít ve stínu někoho nahlíží na situaci „benefaktora“ nebo obecněji zasaženého objektu, působení je tradičně vnímáno negativně. Vyjádření „žít v něčem jasu“ nelze jednoznačně zařadit na ose pozitivního a negativního působení, protože toto působení nezávisí pouze a primárně na povaze působícího objektu. Pozorovatel má prostor posoudit jako výsledek působení podle aktuální situace, v níž se nachází.

7) Pak přišel František. Totiž přiběhl... Byl právě v ostrém tréninku a klusal i vsedě.¹⁴⁴

¹⁴⁰ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s.84.

¹⁴¹ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s.88.

¹⁴² HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 92.

¹⁴³ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 98.

¹⁴⁴ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 101.

Metaforický frazém, který je následně korigován převodem na doslovný význam je podmíněn konceptem života jako cesty, časovou následností v takovém případě vyjadřujeme neutrálním slovesem pohybu „přijít“, v excerptu je však tento význam dále považován za doslovný a vstupuje do synonymické řady, v jejímž rámci je upřesněn a na ose rychlosti „stupňován.“ Stupňování se realizuje dvakrát, podruhé hyperbolickým vyjádřením, jehož hyperboličnost je zároveň podmínkou logické srozumitelnosti. Sloveso být lze v daném kontextu interpretovat jako podílet se na průběhu děje.

8) „Nuže- k věci,“ řekl naslouchající. – „Jsme u ní...“¹⁴⁵

Frazém zahrnující směrovou předložku je interpretován doslovně, tomu odpovídá i dialogická reakce. K doslovnosti napomáhá i fakt, že věc je častěji spojována s hmotným objektem, než s problémem.

9) ... chvíle ztráty je sama již ztracena a ponořena nikoliv v tmu, ale v přílišný jas a oslnivé světlo inspirace a závratí.¹⁴⁶

Frazém světlo inspirace je inspirován metaforickým konceptem vyšší je lepší, který je podložen sémantickým rozbořem cizího slova inspirace, vázaného na lexém spiritus, tedy duch, duchovno. Světlo konotuje osvětlení, zásah vyšší síly.

10) Řekl jsem: jednoho dne- ale to je nepřesné-byla již noc.¹⁴⁷

Substituce lexému „den“ za adverbialní určení „jednou“ je dána pravděpodobně převážně denní aktivitou člověka, interpretována doslovně kontrastuje právě s faktem, že některá povolání jsou vykonávána tradičně spíše v noci. Podkladem pro analyzovaný významový posun je definice dne jako časového úseku 24 hodin a zároveň jako doby od rána do večera.¹⁴⁸ Koexistující interpretace považují za důkaz platnosti teorie přibližné kategorizace.

11)...nakopl [mladík] ji [hraběnku] lehce zezadu, a to tam, kde záda tehdejších dam přecházela v tzv. honzík.¹⁴⁹

Metaforický opis implikovaných tělesných partií je natolik společensky zakotven, že se v jednotlivých obdobích stylově frazeologizuje.

12) Řekl bych, že něco mezi námi, cosi v prostoru mezi mými ústy a jeho ušima změnilo má slova.¹⁵⁰

¹⁴⁵ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 118.

¹⁴⁶ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 125-126.

¹⁴⁷ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 126.

¹⁴⁸ Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. ed. Josef Filipec et al. Praha, Academia 1994, s. 56.

¹⁴⁹ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 188.

¹⁵⁰ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 191.

Užití frazému mezi námi ve spojení se slovesem vyjadřuje důvěrnou povahu daného vztahu nebo děje uváděného právě slovesem. Zde naopak spojení slov něco mezi námi implikuje komunikační kanál, prostor neznámý, v němž se důvěrnosti eliminují.

13) „Podívej se,“ řekl, „kachny.“ Měl ovšem říci „poslyš, kachny.“ Nad řekou totiž byla naprostá tma a žvatlající kachny bylo pouze slyšet... Ale on pokračoval. „Podívej se kachny.“ (A nemyslel tím kachny skutečné, ale kachny jako problém.)¹⁵¹

Kontakťová formule je interpretována jako doslovná výzva, jako taková je kritizována za neproveditelnost, a upravena podle vnějšího kontextu na „proveditelnou verzi“. Znovu užitý kontakťový výraz tentokrát doplněný vysvětlením asociuje historickou souvislost sloves vidět a vědět, proto autor volí uvedenou kontakťovou formuli.

14) Pak bys například neopeřenost člověka chápal jako přehmat přírody.... „Jsme holátka. Jsme učiněná holátka!“¹⁵²

Frazém „přehmat přírody“ prezentuje přírodu antropomorfně, aniž by jí připisoval pouze lidské vlastnosti, naopak přehmat konotující ruce spouští řetězec asociací, který se zastavuje u možnosti, že příroda je síla, která učinila z lidí holátka.

15) Vidíte-li malou ženu, jak vynáší do třetího poschodí dva kbelíky plné uhlí... začnete uvažovat, zda byste jí neměl pomoci, což u ženy robustní nepřichází ve vaší úvahu.¹⁵³

Frazém „přicházet v úvahu“ je narušen aktualizačním užitím zájmena vaši, tuto aktualizaci umožnil užitý metaforický koncept vědomí jako nádoby a myšlení jako cesty k poznání, zájmeno vaši je v tom případě přesným vymezením cíle cesty.

16)...Jsem šťasten, mohu-li nésti její deštník nad její hlavou. Nese-li ona sama svůj deštník nad svou hlavou vypadám barbarsky v očích kolemjdoucích, nemluvě o mých vlastních očích, které jsou v této chvíli deštníkem ohrožovány.¹⁵⁴

Dvojití užití posesivního zájmena vylučuje hned z počátku interpretaci, že se jedná o skutek dokonalého muže, který nabízí dámě svůj deštník, domnívám se, že tato věta připravuje vzhledem k dalšímu líčení situace vhodný kontext. Následující výpověď představuje explicitně formulovaný protiklad svého antecedentu. Frazém „v očích (kolemjdoucích),“ který, zřejmě na základě pevné asociace vidění s věděním, odkazuje na veřejné mínění, je uveden do protikladu s doslovným významem lexému „oči“, celá tato operace může být interpretována jako implicitní důvod duševního stavu popsaného

¹⁵¹ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s.196-197.

¹⁵² HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s.198.

¹⁵³ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s.8.

¹⁵⁴ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s.9.

mluvčím v první výpovědi, to by znamenalo, že mýtus gentlemana, konvenčně asociovaný se situací, je popřen.

17) Malá žena je poděšena nikoli faktem bouře, ale faktem, že jí zplihnou vlasy. Nepokoušejte se ji v takové chvíli zvedat a někam nést. Za prvé není kam a za druhé i nejmenší žena dešťovou vodou nasáklá ztěžkne a zahořkne.¹⁵⁵

Adverzativní poměr mezi syntagmaty v první výpovědi demonstruje nadužívání módních cizích slov, nevhodnost dvojího opakování substantiva „fakt“ je dána jeho významovým posunem, který je konsistentní pouze s jedním z dvojice atributů. Významový posun spočívá ve schopnosti denotovat vedle přítomných dějů a stavů především děje, jejichž pravděpodobné uskutečnění můžeme předpokládat na základě empirické zkušenosti. Rozšířením významu byli uživatelé jazyka nuceni přehodnotit míru relevance substantiva „fakt“ v obou skupinách případů. Přítomná existence denotátu u typu „fakt bouře“ snížila sémantickou relevanci substantiva „fakt“, protože zpomalila interpretaci celého syntagmatu, jehož významovým jádrem je závislé substantivum bouře a nikoli sémanticky prázdnější „fakt“. V případě, že hovoříme o předpokládaném budoucím ději, vyjadřuje substantivum fakt míru jistoty, s níž děj očekáváme.

Změny vyvolané deštěm jsou sémanticky inkompatibilní v tom smyslu, že se liší mírou doslovnosti, tento rozdíl zastírají formální příslušnosti ke koordinovanému syntagmatu. První změna odkazuje na fyzikální změnu hmotnosti, druhá na změnu vnímání skutečnosti vyvolanou zhoršením vnějších podmínek. Tento posun je paralelní k výčtu důvodů nedoporučujících přenášení ženy. První důvod je ryze faktický, ukotvený realitě, druhý ale kombinuje empiricky prokázaná fyzikální fakta s metaforickým obrazem.

18) Můžeme odhadnout mnohé: ...chování určitého materiálu za určitých či dokonce neurčitých podmínek.¹⁵⁶

Jádrem frazému je adjektivum „určitý“, jehož význam se oproti původnímu stavu¹⁵⁷ rozšiřuje. Z významu „určitelný podle předem známých kritérií“ se v běžném jazyce stává „daný“, odvoditelný ze zkušenosti, nevyslovovaný, obecně známý. Právě tento význam je v druhé části výpovědi negován. Synchronní Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost¹⁵⁸ uvádí následující významy: 1.přesný, známý, zřejmý, zřetelný, stanovený 2.jako neurčité zájmeno známý, blíže neurčený.

¹⁵⁵ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s.10.

¹⁵⁶ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s.12.

¹⁵⁷ Určitý je odvozeno od určící (vyjádřit, prohlásit, přiřadit platnost), má význam domluvou určený, stanovený. *Vokabulář webový* [on-line]. Verze 0.6.3. [citováno ze dne 18.4. 2009]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný na <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

¹⁵⁸ Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. ed. Josef Filipec et al. Praha, Academia 1994, s. 472.

19) Vracel jsem se jednoho dne domů. Měl bych říct jedné noci, ale nerad budím svou ženu a navíc čtenářův dojem, že jsem flamendr.¹⁵⁹

O první části výpovědi a užití frazému v ní jsem již pojednala jinde. Zaměřím se na metaforicky podmíněný rozpor mezi valenčními participanty slovesa „budit.“ Základ významu je v tomto případě tentýž, ale jeho celková šíře, tedy míra specifčnosti se liší. V případě životného objektu je možné parafrázovat význam jako „přivádět ze stavu bezvědomí k vědomí.“ V případě, že objekt je nehmotný, parafráze významu zní „přivádět svým jednáním v existenci nové podezření nebo předpoklad možné časově nespecifikované platnosti obsahu vedlejší věty.“ Rozdíl je tedy v předchozí ne/existenci/, konkrétní povaze toho, co je buzeno.

20) Byla to skříň natočená čelem k rohu pokoje a rohem k čelu vstupujícího, skříň, která ještě odpoledne stála jinde.¹⁶⁰

Zživotňující metonymie rohu a čela zakládají paralely kontující útok, proti člověku. Kulturně podmíněné antropocentrické vnímání prostoru umožňuje za pomoci zživotnění označit jako čelo část podmětu, která směřuje v prostoru vpřed.

21) Jsou tři nebo čtyři, je jich možná pět nebo sedm.¹⁶¹

Zvýraznění frazému probíhá pomocí jeho doslovné interpretace, která umožňuje srovnat ho s formálně podobnou dvojicí, jež nemá frazeologický statut. Alternativní konjunkce nebo vyjadřuje ve frazému nepřesné povědomí o malém množství, naproti tomu v aktualizovaném syntagmatu mají číslovky dvojí funkci, znovu relativizují první frazém, ale zároveň vstupují do kontextu ve svém původním počítatelném významu.

22) Chtěl bych ujistit ty, kteří činili dotaz u celé řady pracujících, že i já se řadím do této řady, která by mi beze mne nepřipadala tak celou, a že by oni mohli považovat moře za „ledacos,“ které chybí mně, a že přeju nám všem, aby nám naše ledacos byla stále dosažitelnější.¹⁶²

Frazém „celá řada“ je vnitřně kontradiktorický, neboť předpokládá uzavřenost otevřené množiny, lexém „řada“ přijímá sémantické rysy „výčtu.“ Podle Slovníku spisovné češtiny má následující významy: uspořádání, skupina společenství větší množství.¹⁶³

¹⁵⁹ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s.13.

¹⁶⁰ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s.15.

¹⁶¹ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s.19.

¹⁶² HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s.28-29.

¹⁶³ Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. ed. Josef Fílipec et al. Praha, Academia 1994, s. 372.

S otevřeností množiny se v excerptu pracuje i dále. Užití lexému „ledacos“ denotuje širokou množinu významů. Zároveň se lexém nevzdává ani svého rysu „běžnost,“ tento rys vstupuje do kontrastu s konotacemi nesenými lexém „moře.“

23) Takové odjezdy se u nás nedějí bez rozmyslu. Ba naopak rozmysl je hlavní částí příprav.¹⁶⁴

Frazém je zvýrazněn sémanticky nedefektním užitím defektní formy mimo její stálou vazbu. Slovník spisovné češtiny uvádí rozmysl jako samostatné heslo, ale rozhodující pro jeho recepci je fakt, že jeho výskyt v nominativu je řádově nižší než v předložkovém pádě.

24) Neštěstí nechodí po horách, ale po lidech, praví se, a vskutku: nikdy jsem ještě na horách neštěstí nepotkal, aniž ono potkalo mne.¹⁶⁵

Rozpory v excerptu vznikají z interpretace a reinterpretace frazému. Nejprve je frazém interpretován doslovně, čímž získává antropomorfní vlastnosti, v zápětí se ale vracíme kruhem k frazeologické interpretaci. Přechod je demonstrován za jiných podmínek redundantním dvojím popřením verbální negace. Redundance negace je dána sémantickým rysem vzájemnosti, který se se slovesem „potkat“ pojí v případě, že jeho aktanty jsou lidské bytosti.

25) Totéž se děje.... Se všemi drobnostmi denní i noční potřeby.¹⁶⁶

Frazém „věci denní potřeby“ je dekomponován na jednotlivé prvky, k nimž je možno najít opozita a sestavit z nich „eliptický opozitní frazém.“ Příznakovost tohoto modelu spočívá v tom, že komponenty frazému ztrácejí ve frazeologizované struktuře svou původní autonomii i pole svých syntagmatických vztahů k ostatním složkám lexikonu, tedy i k vlastním synonymům, z tohoto hlediska je výpověď aktualizována.

26)...za vašimi dveřmi je den, kdy zbytky jídel ležící všude přilákají do vašeho bytu zvěř.¹⁶⁷

Frazém „za dveřmi je den, kdy...“ je vlivem kontextu rozvit pronominálním atributem „vašimi,“ tím ztrácí svoji frazeologickou legitimitu, ale zároveň na sebe poutá pozornost, protože opuštění frazeologického konceptu vyvolává potřebu interpretovat užitá obrazná pojmenování a hledat jejich motivaci jinde než ve frazému.

27) Šel [-pes] jako my všichni – za svým cílem či za svým pánem, který – jako my všichni – šel za svým cílem.¹⁶⁸

¹⁶⁴HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 30.

¹⁶⁵HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 36.

¹⁶⁶HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 37.

¹⁶⁷HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 38.

Rekruzivita struktury mění metaforický a doslovný význam fráze „jít za...“ Kriteřiem frazeologičnosti je povaha participantu rozvíjejícího predikát. Je-li participant nositelem rysu životnosti, interpretujeme frázi jako časoprostorovou následnost pohybujících se objektů. Pokud je participant neživotný, je fráze interpretovaná metaforicky jako cesta k pevnému cíli.

28) ...nechci nikoho obcházet jen proto, abych ho poznal ze všech stran.¹⁶⁹

Substantivum „strana“ si zachovává charakter prostorového orientátoru, což zakládá analyzovaný frazém. Lexém obcházet připouští dvojí interpretaci: obejít dokola, vyhnout se. S prostorovou interpretací je v rozporu polysémní lexém strana, který k kontextu označuje prvky osobnosti vtělené do jednotlivce. Přes své umístění v prostoru si tyto prvky uchovávají spíše abstraktní charakter. Projevují se zpravidla příležitostně, nelze je tedy kdykoliv spatřit při obcházení.

29) Začnu hovořit o něčem, o čemkoli, jen proto, aby řeč, - jak se říká- nestála, ale po několika větách už vím, že pohyb není vždycky lepší než nehybnost a že řeči jenom prospěje, postojí –li.¹⁷⁰

Frazém „aby řeč nestála,“ je aktualizován prefixem „po-,“ který připouští dočasné výjimky ze striktního zákazu.

30) A právě tak Leningrad je krásný nejen za bílých nocí, ale i za bílého dne.¹⁷¹

Ve výpovědi jsou do gradačního vztahu uvedena syntagmata, která se při podobném lexikálním obsazení liší nejen na základě antonymie mezi jádry frazému, ale hlavně poměrem ke specifčnosti, respektive uzuálnosti denotátů jednotlivých syntagmat. Zatímco syntagma bílý den, pouze verbalizuje známou vlastnost všech dnů, frazém bílé noci upozorňuje na specifickou vlastnost několika exemplářů dané třídy. Obsazení syntagmatu s uzuálním obsahem do pozice připouštějícího členu gradačního vztahu rozšiřuje platnost celé výpovědi.

31) Takové zběžné nahlédnutí dodá člověku jakýsi takýsi přehled o několika událostech a myšlenkách, kterými pak může ve společnosti dokázat, že je na výši doby i dne.¹⁷²

Frazém jakýsi takýsi je aktualizovanou podobou formy jakýs takýs. Volná obměna je založena na existenci dvojic jakýs – jakýsi a takýs – takýsi, jejichž členy jsou vzájemně

¹⁶⁸ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 60-61.

¹⁶⁹ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 82.

¹⁷⁰ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 83-84.

¹⁷¹ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s.95.

¹⁷² HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 117.

zaměnitelné. Mohou se tedy analogicky „připodobnit“ k libovolnému členu z první dvojice.

Koordinální frazém výše doby i dne zakládající se primárně na prostorovém konceptu „budoucnost je nahoře“ ukazuje podle pravidla o strukturaci prvků podle jejich rostoucí relativní důležitosti zleva doprava, že aktuální den má větší vypovídací hodnotu než minulá doba, tento předpoklad by se mohl stát motivací celé popsané činnosti.

32) Některá vojska fasovala před bojem rum, jiná kázání. Když však šlo do tuhého a nebyl již čas na boží slovo ani na boží dary, zazněly trouby...¹⁷³

Frazém boží dary je inovativně spjat nikoli s chlebem, ale s alkoholem, který je společensky hodnocen spíše záporně. Kontrast je posilován i konotativní příslušností lexému trouby do obou tematizovaných lexikálních polí; náboženství i válka.

33)... propadají témuž nadšení a nad nimi vzniká a houstne buď atmosféra okouzlené kontemplance, či atmosféra opačná, které pak podlehne zařízení sálu a jednotlivé kusy oděvu.¹⁷⁴

Díky polysémii neterminologického užití lexému „atmosféra“ mohou nastat významové posuny spuštěné společnými rysy terminologického i neterminologického užití. Atmosféra se chápe jako chvění vzduchu způsobené teplotními změnami, chvění může houstnout umí silit až zanechá materiální škody.

34)... neví, kde mu hlava stojí, zda mezi hvězdami či v kaluži.¹⁷⁵

Kontrast do frazému zavádí dvojí lokalizace, rozvíjí samo o sobě působí aktualizace. První lokalitu je možné chápat primárně metaforicky, druhou primárně doslovně. Tento rozdíl je zapříčiněn antropocentrickým vnímáním prostoru a jeho vztahem ke konkretizaci. Platí, že bližší je vnímáno jako konkrétní, vzdálenější vykazuje větší potenciál pro přijetí abstraktních rysů. Pro dosažení shody uvnitř excerptu by bylo možné chápat obě lokalizace metaforicky.

35)... co má sebemenší váhu, padá, ale saze ne. Jako by věděly, že jsou ve vzduchu Vánoce, chtěly v něm být i ony.¹⁷⁶

Lexém „vzduch je zde použit ve své implikované polysémii, v prvním výskytu denotuje laickou představu vzduchu, který je potřebný k dýchání. Ve druhém výskytu denotuje psychickou atmosféru vázanou na určitou slavnostní příležitost.

¹⁷³ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 127.

¹⁷⁴ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 127.

¹⁷⁵ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 128.

¹⁷⁶ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 132.

36) řemeslo je zdánlivě prokouknuto až ke dnu, až k tomu, co za dno považujeme, a hle: je šedé, šedé jako déšť ani stopy po zlatu úsloví.¹⁷⁷

Řemeslo jako soubor dovedností je prezentováno pomocí konceptu nádoby, která tyto dovednosti obsahuje, odtud dno řemesla, jeho zlato je stejně obrazné jako jeho dno. Prokouknutí, které k dosažení dna používáme je zakotveno v historické příbuznosti lexémů vidět a vědět.

3.5 Aktualizace doslovných syntagmat

Další skupinou, kterou jsem podrobila analýze, byla příznaková syntagmata. Syntagma definuji jako strukturu minimálně dvou sémantických jednotek spojených syntaktickým vztahem. Analyzované jednotky nesou prvky aktualizace. Od předchozích analyzovaných jevů se liší především svým potenciálem k doslovné interpretaci.

3.5.1 Syntagmata aktualizovaná pomocí redundance

Analyzované excerpty jsem zařadila do jedné skupiny s ohledem na stejný mechanismus jejich fungování. Základním principem aktualizace všech příkladů je zapojení implicitní informace získané prostřednictvím zkušenostního kontextu. Právě zkušenostní kontext je podkladem umožňujícím vnímání některých následujících částí excerptu jako redundantních. Pro účely schematického zachycení mechanismu zavedu termín „spouštěč redundance, jímž nadále označuji znak, (lexém nebo frázi) vzhledem k němuž vzniká v lineárně následujícím textu zpětná redundance. Síla spouštěče je dána právě uplatněním zkušenostního kontextu a následnou implikací. Z formálního hlediska platí, že spouštěče mohou vytvářet řetězy a nemusí těsně předcházet zasaženou redundantní složku výpovědi. Redundantní informace mají, jako všechny prvky struktury, svůj význam, rámcově jej definují termínem aktualizace- upoutání pozornosti.

V tabulce uvádím jednotlivé spouštěče a jejich redundantní protějšky.

3.5.1.1 Tabulka Syntagmata aktualizovaná pomocí redundance

Číslo příkladu	Spouštěč redundance	Redundantní prvek	Poznámky
1	Dejte nám slivovici	Dejte nám dvě slivovice	Na látkové substantivum je aplikován rys počitatelnosti pomocí podílového genitivu.

¹⁷⁷ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 141.

	Dejte nám dvě slivovice,	každému jednu,	Výraz nám je aplikací inkluzivního my. je tedy sémanticky ekvivalentní každému z nás. Je-li tedy první výpověď možno chápat doslovně, druhá je redundantní.
	Dejte nám dvě slivovice	a my je vypijeme.	Z hlediska zkušenostního kontextu je explicitní vyjádření temporální následnosti, které zároveň formálně implicitně vyjadřuje účel redundantní.
2	Albert na mne hleděl. Dlouho a mlčky. A já- dlouho a mlčky – jsem hleděl na něj.	Dlouho a mlčky jsme na sebe hleděli.	V excerptu je pozorovatelný rozdíl mezi dvěma typy redundance. První je založen na lineárním uspořádání výpovědi a z něj plynoucí redundance, a druhé směřuje obráceně, řídí se principem jazykové ekonomie. Využívá slovesa s rysem vzájemnosti děje.
3	„Zahrejte něco třeba k tanci!“	... Ruce se mu třáslly a on nemohl otevřít ani tu láhev-natožpak zahrát něco třeba k tanci.	Tato struktura je informačně redundantní za předpokladu, že každý z výskytů opakované výpovědi bude interpretován stejně jako jeho spouštějící protiklad. Obě nabízené interpretace lze do stejné míry proměnit v součásti redundantní struktury.
4	Obchodník, kde kupuji kávu, pivo, zápalky a jiné drobnosti,	aniž by čekal na mé přání, chystá už kávu, pivo, zápalky a jiné drobnosti	Doslovné opakování syntagmatu je sémanticky motivováno rozdílným podílem jednotlivých participantů v zachycených situacích.
5	... trupy opuštěné hlavami	a hlavy opuštěné trupy...	Redundance se zakládá na rysu neživotnosti jako neschopnosti samostatného jednání, který sdílejí oba participanty relace. Znalost původního rozvržení hlav a trupů a možnost sestavit z nich zpětně celky není pro interpretaci relevantní.

6	Byly jedna jako druhá,	druhá jako třetí	Spolehlivou nápadnou podobnost zajišťuje implicitní blízkost srovnávaných jednotek v ustálených frazémeh. Aktualizovaný frazém zavádějící do kontextu vysokou číslovku je ukotven jednak svým bezprostředně opakovaným užitím, jednak vztahem ke známé jednotce “první“.
	druhá jako třetí,	třetí jako padesátá,	
	třetí jako padesátá,	padesátá opět jako první.	
7	Dovolte, abych vám vrátil vašeho hulváta...	...a vrátil jsem mu jeho hulváta	Společenská konvence spojená s úvodní formulí připouští dvojí užití formule, v případě jejího vážného užití se předpokládá, že avizovaná činnost není považována za společensky nepřipustnou. V případě, že formule avizuje společensky nežádoucí činnost prováděnou performativně, je užitá nevážně, či ironicky a často zdůrazňuje povahu činnosti samotné.
8	...aby se lidsky povyrazil	a společensky [se] otrkal	Výrok by bylo možné považovat za analytické rozvití frazému společensky se povyrazit, za předpokladu, že otrkanost bude chápána jako nutná podmínka a za prostředí bude považována lidská společnost.

Podrobná analýza příkladů zachycených v tabulce

1) Víte co?“ řekl jsem jí, „dejte nám slivovici. Dejte nám dvě slivovice, každému jednu, a my je vypijeme.“¹⁷⁸

Funkční ustálenost analyzovaných syntagmat vystupuje do popředí na základě redundance, již mluvčí využívá. Redundancí míním současné užití zájmena „nám“ a číslovky „dvě,“ z kontextu vyplývá, že rozhovoru se účastní právě dva lidé. V další výpovědi se redundance znovu objevuje, i když její lexikální reprezentace je mírně obměněná. Syntagma „dvě slivovice“ tentokrát kontrastuje s „každému jednu.“ Redundanci nepřímo dokazuje forma vyjadřující počet slivovic. Můžeme snadno

¹⁷⁸ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 20.

zrekonstruovat hypotetickou dvojici dvě- po dvou a s využitím předchozí znalosti kontextu, odvodíme z užití číslovky informaci, kterou podává redundantní syntagma Nejsilnější redundanci vykazuje kontrast obou částí druhé výpovědi, jejich temporální i kauzální následnost je zcela implikována zkušenostním kontextem.

2) Albert na mne hleděl. Dlouho a mlčky. A já- dlouho a mlčky – jsem hleděl na něj.

Dlouho a mlčky jsme na sebe hleděli.¹⁷⁹

Ke zdůraznění poměrně známé kolokace je využito dvou postupů, první z nich je tradiční opakování, které upevňuje představu (akustický obraz) v jeho původní formě. Druhá metoda explicitně formuluje logický důsledek pravdivosti první dvojice výpovědi. Vědomé přijetí závěrečné výpovědi jako logického důsledku jí dává status redundantní formy.

3) „Zahrejte něco,“ žadonila bázlivá paní, „zahrejte něco třeba k tanci!“... Ruce se mu třáslly a on nemohl otevřít ani tu láhev-natožpak zahrát něco třeba k tanci.¹⁸⁰

Slovosled první výpovědi umožňuje dvojí interpretaci v závislosti na „ zvoleném“ dosahu adverbialé (Tady Katko pozor- třeba je adverbialé ve významu je třeba ... Tady je to spíš částice “třeba“. Zmíněné varianty je možné rozepsat následovně: Zahrejte třeba něco k tanci. K této hypotetické odpovědi přiřadíme pro ilustraci hypotetickou otázku: Co mám zahrát? Druhou variantou je slovosled, reprezentovaný v ukázce, mohl by mu předcházet výčet podmínek, za nichž smí vyzývaný hrát. Parafrázuji volně: Hrajte za byť třeba jen k tanci. Vyjádření k tanci odkazující k druhu hudby se v této struktuře stává kvalitativně hodnotícím označením. Tato varianta je kompatibilní s autorským komentářem, ale odporuje společenskému smyslu, který je připisován žádosti. Proto se domnívám, že v textu byly uplatněny obě interpretace dané slovosledné mutace.

4) Obchodník, kde kupuji kávu, pivo, zápalky a jiné drobnosti, mne už dlouho zná, a hned jak mne vidí vstupovati do dveří, aniž by čekal na mé přání, chystá už kávu, pivo, zápalky a jiné drobnosti.¹⁸¹

Synekdochický posun umožňuje substantivem obchodník explicitně vyjádřit „účelovou“ příslušnost místa k činnosti zde prováděné. V důsledku užití odosobněné synekdochy může vzniknout dojem vysoce uzuální činnosti, ten je posílen dvojitým opakováním několikanásobné předmětné fráze. Estetická motivace opakování vystupuje do popředí zvláště v případě posledního členu předmětné řady, protože jeho významový potenciál

¹⁷⁹ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 33.

¹⁸⁰ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 36.

¹⁸¹ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 42.

je nejotevřenější. Sémantická vágnost kontrastuje s jeho podstavením na vrcholu větného rématu.

5) ...viděli trupy opuštěné hlavami a hlavy opuštěné trupy...¹⁸²

Dvoji formálně inverzní vyjádření téže skutečnosti zvyšuje závažnost sdělované informace. Dvojnásobně je vyjádřena implicitní rezultativnost výpovědi, která plyne ze sémantických rysů explicitně vyjádřených substantivních participantů. Navíc došlo k autonomizaci obou částí celku, z nichž se staly potenciální agenti.

6) Byly jedna jako druhá, druhá jako třetí a třetí jako padesátá, (neboť jich nebylo víc než padesát) a ta padesátá opět jako první.¹⁸³

V excerptu dochází k několikanásobné aktualizaci frazému. Původní forma „jedna jako druhá“ (v níž výraz „druhá“ ztratil řadový význam, protože se stal součástí symetrické relace ekvivalence, u níž na pořadí nezáleží.) Ekvivalence je zdůrazněna rozvitím „druhá jako třetí“, které samo získává povahu frazému. V povaze těchto frazémů je, že určité číslovky nejsou interpretovány jako indikátory přesného počtu, toto pravidlo je porušeno v dalším pokračování excerptu, kde je použita nezvykle vysoká číslovka. Motivace volby je příčinně vysvětlena a vzápětí implicitně popřena novou formulací ekvivalence.

7) Dovolte, abych vám vrátil vašeho hulváta, řekl jsem onomu muži... a vrátil jsem mu jeho hulváta.¹⁸⁴

Opakování výroku, zahrnutého v souvětí na pozici hlavní věty i později v rámci samostatné výpovědi implicitně popírá jeho skutečnou performativní povahu. Substantivum navíc denotuje spíše tendenci k určitému chování, tedy fyzicky nepředatelnou vlastnost, což potvrzuje performativní povahu výroku.

8) Brali jsme ho občas na různé kulturní požitky, aby se lidsky povyrazil a společensky otrkal.¹⁸⁵

Frazém „společensky se otrkat“ je zvýrazněn vytvořením formálně podobné struktury „lidsky se povyrazit,“ vzhledem k tomu že člověk se chodí povyrazit mezi sobě rovné do společnosti, tedy lidsky, považují atribut za pouhou formální analogii zmíněného frazému.

3.5. 2 Morfologicky aktualizovaná syntagmata

¹⁸² HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 52.

¹⁸³ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 79.

¹⁸⁴ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 170.

¹⁸⁵ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 114.

Skupinu jsem označila s ohledem na převládající prostředky, které zakládají jednotlivá analyzovaná syntagmata. Pozornost zaměřená na konstrukční prostředky umožňuje uvědomit si jak formálně – funkční ustálenost jednotlivých vyjádření, tak jejich aktualizaci. S ostatními typy jazykové hry skupinu spojuje uplatnění týchž obecných schémat aktualizace. I na úrovni morfologie se v tomto případě lze setkat s polysémií, protikladem doslovného a obrazného vyjádření a dalšími prostředky.

3.5.2.1. Tabulka Morfologicky aktualizovaná syntagmata

číslo příkladu	1. tvar	2. tvar	poznámka
1	pozitiv	komparativ	Přítomný okamžik popisu se stává referenčním bodem, minulost vnímaná jako posun zpět je hodnocena z hlediska překonané vzdálenosti. Současný stav ne - mladosti je proto v ostřejším kontrastu s pozitivem mladý než s relativizujícím komparativem mladší.
2	rezultativní lokalizace	směr pohybu	První užití verba brát se je příznakové pro svou rezultativnost dokladovanou užitým adverbiem kde. Příznaková interpretace je v dialogu korigována užitím genitivu z neznáma.
3	apelativní funkce výpovědi	prospěchový dativ	Nevalenční interpretace zájmena vám je v souladu s konzistencí výpovědi. Mizí komunikační rozpor mezi částmi výpovědi, kontradikce se přesouvá do roviny významu.
4	hodnotící adverbium	indikativem vyjádřený rozkaz	Imperativnost je samostatně vyjádřena hodnotícím adverbiem, je proto oslabena. Sémantika hodnotícího adverbia posiluje

			rozpor mezi složkami výpovědi, zároveň ve spojení s indikativem posiluje jistotu uskutečnění děje.
5	fázování děje pomocí prefixů	předvídatelnost jedinečné akce	Flexivní povaha češtiny umožňuje hromadit tytéž kořeny, přesto obměňovat význam lexému. Nahromaděné kořeny narušují dojem jedinečnosti.
6	protiklad singuláru a plurálu	polysémie	V rámci prvního protikladu čísel by bylo nutné interpretovat výpověď jako potvrzení abstraktního přesvědčení konkrétním příkladem. Kontext podporuje druhou interpretaci
7	cizojazyčný prefix	prefixoid cizího původu v rámci kompozita	V závislosti na šíři konotací lze složku auto interpretovat v původním řeckém významu „samo.“ V širším kontextu lze zapojit motiv cesty a ztotožnit složku s názvem dopravního prostředku.
8	sémantický rozbor kompozita	aktualizace kompozita v souladu se sémantikou komponentů	Aktualizace kompozita působí jako komparativ dané formy, vzhledem k tomu, že srovnávané entity jsou ve vztahu skutečnosti a jejího obrazu.
9	nositel konkrétní vlastnosti	nositel potenciálu k ději	Sémantický protiklad morfů je dobře patrný zejména z nahromadění bezpříznakových jednotlivých adjektivních morfů a „vloženého“ morfu dispozice k ději (schopnosti i možnosti). Dispozice předpokládá další participant, vzhledem k němuž je vyjádřena.

10	morfologická alternace	diachronní polysémie ¹⁸⁶	Rozpor je založen na dvou sadách konotací, první spojují nádobu a obsah, umyvadlo a vodu, druhé prostor a únik z něho, to potvrzuje i adverbium odtud.
	sémantická interpretace sufixu	sufixální homonymie	
11	dvojím způsobem vyjádřená opakovanost děje	neidentita participantů na valenčních pozicích téhož verba	Oba jazykové fakty se vzájemně podmiňují.
12	verbum v aktivu formálně shodném s pasivní formou	verbum v opisném pasivu	Živočišné konotace substantiva, potřeba implikují oprávněnost pasiva, která je posilována i formální analogií aktiva a reflexivního pasiva.
13	partitivně repetitivní prefix	partitivní prefix	Podílovost děje je podpořena jednak jeho opakováním v čase, jednak opakováním v prostoru, kdy je též úkon opakován několika agenty. Podílovost implikuje i krátké trvání jednotky děje.
14	protiklad singuláru a plurálu	rozlišenost vzhledem k uplatnění v syntagmatu	Analytické vyjádření predikátu zakládá explicitní synonymii jména, jehož tvary jsou v kontextu rozlišeny pouze číslem.
15	protiklad pozitivní a negativní formy	protiklad doslovnosti	Negace působí odlišně na frazologizovanou a neutrální jednotku. Proto možné zlepšení vyjadřuje míru dispozice ke stavu prostředky jistotní modality.

¹⁸⁶ *Téci téci, plynout; běžet, běhat, utíkat, pobíhat; útočit*; Bělič, J. – Kamiš, A. – Kučera, K. *Malý staročeský slovník* [on-line]. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1978. Verze 0.6.3 [citováno ze dne 19.4.2009]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný na <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

			Negativní forma popisuje existující fakt, který je v rozporu se společenským očekáváním mluvčího.
16	dispozice k činnosti	sémantický podíl na činnosti	Sémantický podíl na činnosti není vzhledem k neaktuálnosti dispozice přesně definován. Implikace upřednostňuje interpretaci podmětu jako agentu nikoli beneficientu děje.
17	dvojitá forma adverbialí vyjadřujících modus	příznakovost formy a využití analogie	Příznakovost adverbialí s koncovým -y spočívá v tom, že v hypotetických dvojicích jednoslovných lexémů označují skutečný stav. Forma s -ě označuje stav hypotetický.
18	verbum v aktivu	verbum v pasivu	Pasivum předcházející aktivu vytváří odstup agentu od děje, zbavuje odpovědnosti za týž děj.
19	sémantický protiklad genitivu a instrumentálu	interpretace kompozita	Pádové tvary se vzájemně sémanticky podporují – instrumentál vyjadřuje průvodní okolnosti děje připouštěného genitivem.
			Kontextové interpretace kompozita si naopak odporují, protože kompozitum je primárně interpretováno v souladu se svým vznikem z reflexivního verba, které připouští bezpředložkovou rekcí. Druhá interpretace však předložku vyžaduje.
20	aktivní forma verba	funkčně sémantická diferenciací	Rekce závisí na sémantických rysech aktantů.

		formy	
21	verbum v aktivu	verbum v pasivu	Onomaziologická forma agentu pasivní výpovědi je shodná s pasivním tvarem opisného pasiva.
22	komparativ	pozitiv	Za východisko srovnání je považován současný extrémní stav. Příklad je analogický s č. 1.
23	verbální rekce	formální genitiv (numerativ)	Závazná rekce motivuje uzpůsobení další výpovědi co do rozsahu vyjádřeného počtem lexémů, dokazuje to přítomnost kontaktné částice tak.
24	dativ zainteresovanosti	dativ vlastnictví / prožitelství	Rozpor vzniká z rozdílné blízkosti uživatelů obou dativů k ději.
25	pronomenalizace subjektu	kondicionálová forma/ konjunkce v subjektu	Pronomenalizace užitá v excerptu je v souladu s kontextem interpretovatelná jako prostředek bránící dvojímu bezprostřednímu výskytu téže formy.
26	okamžitý význam deverbativního substantiva	dispoziční význam deverbativního substantiva	Excerpt vychází z existence dvojic deverbativních substantiv, které mohou při zachování onomaziologického základu vyjádřit popsany protiklad (plnicí- plnicí...) Na základě existence těchto dvojic interpretuje lexém pracující jako označení aktuálního průběhu činnosti vyjádřené onomaziologickým základem adjektiva.
27	kondenzace větné struktury	dvojí interpretace větného členu	Sousedství lexémů zakládá falešné syntagma a potenciálně ho

			kondenzuje. Automatická interpretace výpovědi je zastavena zkušenostním kontextem, jeho verbalizace opět vtahuje falešná syntagmata do „hry“.
28	deverbativní adjektivum	polysémie	Koruna stromu jako jeho nejvyšší a nejvýznamnější část se mohla stát symbolem postavení a důležitosti, klenotem. Excerpt znovu zdůrazňuje tuto původní důležitost.
29	látkové substantivum	počítatelnost	Atributivně rozvitě látkové substantivum vyjadřuje neutrálním způsobem nespécifikovanou třídu jevů, které sdílejí podstatnou vlastnost. Substantivum námět je plně počítatelné. Formální analogie koncovek působí aktualizálně.
30	reflexivní zájmeno se	zájmeno se vyjadřující syntaktický objekt a vzájemnost	Implicitní logický rozpor obsažený ve druhém syntagmatu plyne z totožnosti participantů dvoumístné valence. Rozpor je zvýrazněn bezpříznakovým dozvědět se.

1) Nikdo si ho nedovedl představit jinak, třeba mladšího, nebo dokonce mladého.¹⁸⁷

Relativní platnost adjektiva umožňuje obrátit pořadí míry vlastnosti, které je v gramatickém bezkontextovém užití stupňů v souladu s posloupností jednotlivých stupňů. Obrat směrem od mluvčího zpět do minulosti umožňuje vnímat i tuto posloupnost pozpátku.

2) „Neznám vás, paní. Mám špatnou paměť pro tváře lidí, ale přesto si myslím, že vás neznám. A stejně nevím, kde se tu běžete.“ – „Běru se tu,“ řekla ona, „vskutku z neznáma.“¹⁸⁸

¹⁸⁷ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 85.

Jako komunikační strategie se uplatňuje postupné zpřesňování výroku, vyvolané vyslovením koncesivních frází. Opakované užití verba v těchto zpřesňujících konstrukcích zakládá pole působnosti pro repliku postavenou na morfologické příbuznosti užitého verba a jeho substantivizované podoby. Z hlediska jazykového systému je jasné, že slova jsou příbuzná, tento fakt umožňuje jejich využití při tvoření formálně logické konstrukce dialogu. Důvod neznalosti leží v původu neznámého. Tento koncept je založen na vědomí příslušnosti. Postava paní je prvkem náležitým do třídy neznámého, a proto nemůže být známá.

- 3) „...Jen mne, pane Pěnkavo, něčím křísnete - já se vám bránit nebudu. ...“¹⁸⁹

Výrok poskytuje dvojí možnost interpretace s ohledem na funkci, kterou připišeme tvaru zájmena „vám.“ Můžeme se rozhodnout, zda zvolíme interpretaci jako valenční předmět, bránit se komu či čemu. S ohledem na přesvědčovací taktiku mluvčí je ale možné, že se jedná o volný dativ. Takový výrok by byl kontradiktorický vzhledem k míře altruismu na straně mluvčí, je ale dobře kompatibilní s fikčním světem snu, proto se k této interpretaci přikláním. S ohledem na počet účastníků komunikační situace se i valenční dativ jeví jako potenciálně informačně redundantní, což opět podporuje tezi, že se jedná o dativ volný.

- 4) „...Tak do toho. Vezměte laskavě nuž, já se trochu rozepnu a píchnete mne do krajiny srdeční.“¹⁹⁰

Na metafoře těla jako prostoru, v němž se orientujeme, je založeno vyjádření krajina srdeční, syntagma je parafrázovatelné jako okolí srdce. Vzhledem k námětu kontradiktorický lexém laskavě je součástí absurdního ladění povídky.

- 5) ... aby všichni hosté mohli plně vychutnat druhou hlavní atrakci večera- příchod, průchod a odchod hraběnky Anastázie.¹⁹¹

Fráze druhá hlavní atrakce obsahuje vnitřní kontradikci, neboť nepřihlíží k sémantickému rysu jedinečnosti, který je součástí významu adjektiva hlavní. Kontradikce navíc vyplývá i z implikované závažnosti celé akce a jejího morfologicky unifikovaného popisu, který jedinečnost akce částečně zpochybňuje.

¹⁸⁸ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 136.

¹⁸⁹ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 138.

¹⁹⁰ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 139.

¹⁹¹ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 187.

- 6) Připusťme, že máme i vlastnosti onoho poručíka... a naprostou nevíru v záležitosti duchů i ducha.¹⁹²

Koordinovaný atribut „duchů i ducha“ je ukázkou pomyslné tvarové homonymie, vzniká totiž dojem, že dvojice představuje tvary téhož lexému diferencované vzhledem ke jmennému číslu. Homonymní lexémy by mohly být příbuzné na základě historického uplatnění metonymie.

- 7) Na předchozích stránkách byl otištěn můj článek Do sebe jako ukázka z chystaného autopřívodce.¹⁹³

Lexém autopřívodce, který předponu auto využívá v jejím původním řeckém významu „samo“ se dostává do sporu s běžnou interpretací, která chápe předponu auto jako vztahující se k automobilu.

- 8) Nezůstávej u žádné z nich [ze svých podob] byť byla sebebůvabnější i tebebůvabnější.¹⁹⁴

Závazný genitiv užívaný s komparativem adjektiv a adverbii byl postupně nahrazen analytickým vyjádřením téhož obsahu. V současném jazyce se zachoval jako frazém právě ve své reflexivní formě, ostatní užití mají aktualizační ráz.

- 9) Umyvadlo tu tedy leželo dál – bílé, oblé, hladké, plechové, smaltované, nezabalitelné.¹⁹⁵

Kontradiktorická povaha výroku spočívá v porovnávání inherentních a externích momentálních vlastností předmětu, aniž by byly tyto kategorie odděleny v proudu řeči. Díky morfonologické stavbě jednotlivých skupin adjektiv lze obě skupiny odlišit.

- 10) Umyvadla se dají posílat pouze ve velkém a v dobře uzavřených bednách, ale i odtud- myslím- některá utekou.¹⁹⁶

Diachronně polysémní verbum utéci mělo ve svém paradigmatu závaznou alternaci k/č, je možné, že právě podle této alternace se rozštěpilo na synchronní téci a utíkat. Tvar archaického utekou odkazuje k synchronnímu téci a dostává se tak do rozporu se sémantikou adverbia odtud, tento rozpor je v bezpříznakové řeči odstraněn komplementárními prefixy u-/ vy-.

¹⁹² HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 189.

¹⁹³ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 208.

¹⁹⁴ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 211.

¹⁹⁵ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 33.

¹⁹⁶ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 34.

11) ...zjišťujete, že stále někdo odněkud někam vpadal a odtud zase vypadával, když někdo jiný a silnější rozhodl se vpadnout sem také...¹⁹⁷

Příbuznost lexémů, která je v excerptu využita, působí na pozadí odlišné stylovou platností jednotlivých lexémů. „Vpád“ jako historický termín kontrastuje s lexémem vypadnout odněkud hodnoceným v případě, že jeho aktantem je člověk, jako hovorový, v dialogu, je-li použit doslovně a adresován jiné osobě, má snižující funkci a konotuje mocenskou převahu mluvčího. V této stylové platnosti se účinně zařazuje do kontextu silových zápasů o území, které jsou předmětem promluvy také proto, že konotuje rychlost přesunu, viz definici odejít, zmizet.¹⁹⁸

12) ...mám jedinou představu, představu celku, který se žene, který je hnán potřebou vpádu.¹⁹⁹

V uvedeném excerptu ostře kontrastuje agentní a deagentní formulace, k tomuto účelu jsou využity standardní prostředky. Jejich zvýšená účinnost je dána konotacemi vázanými na valenční participanty jednotlivých predikátů. „Být hnán potřebou něčeho“ konotuje nižší míru aktivního podílu na ději než hypotetická konstrukce protikladů hnát se – být hnán. Domnívám se, že efekt je způsoben abstraktní povahou lexému potřeba²⁰⁰ (stav žádoucnosti), který se svou onomaziologickou vazbou na sloveso potřebovat řadí mezi pudy.

13) Posedávali tu i tam, posléze všude a vždycky mlčky. ...Snad přijeli jen posedět.²⁰¹

Frazém “tu i tam“ je rozšířen na „všude“ zdůrazněním iterativnosti, k níž se na základě empirické zkušenosti může přidat předpoklad zvýšení množství návštěvníků. Empirickou a jazykovou stránku vyjádření nechává vystoupit do popředí i následující část excerptu. Důraz na mlčení dává možnost interpretovat následující výpověď jako čistou redukci činností, která je důvodem mlčení.

14) Dávám jim přednost²⁰² pro jejich přednosti, kterých je dost.²⁰³

Polysémní lexém přednost je v excerptu využit v obou svých významech, analytická podoba predikátu zvýrazňuje příbuznost obou významů a jejich kauzální provázanost.

¹⁹⁷ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 41.

¹⁹⁸ Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. ed. Josef Filípec et al. Praha, Academia 1994, s.515.

¹⁹⁹ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 41.

²⁰⁰ Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. ed. Josef Filípec et al. Praha, Academia 1994, s.299

²⁰¹ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 43.

²⁰² Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. ed. Josef Filípec et al Praha, Akademia 1994, s. 322.

²⁰³ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 47.

- 15) [to jenom muži tlachají] o možném zlepšení počasí a nemožném chování svých sousedů.²⁰⁴

Excerpt využívá homonymní formy výrazu „možný“, v prvním výskytu je jedná o modální význam jistotní modality, která hodnotí vývoj počasí. Ve druhém případě je implikována modalita záhodnostní, vázaná na společenskou konvenci.

- 16) Je to hlídací pes. Taková je jeho funkce, nikoli vzezření. A taková je i jeho povaha. Musí být totiž hlídán.²⁰⁵

Rozpor mezi formou a obsahem lexému „hlídací“ je zaváděn postupně. Nejprve odkazem na funkci neodpovídající vzhledu. Odkazem na povahu jsme upozornění na dvojí interpretaci účelové konstrukce „na hlídání,“ která je kontextově ukotvena spíše společenskou konvencí než svou významovou průhledností.

- 17) Neví si se sebou samotným rady a domnívá se, že druzí mu buď poradí anebo dokáží, že lze také, a dokonce veseleji žít bezradně.²⁰⁶

Frazém „vědět si rady“ rozvíjí strukturu vztahů ke svému sémantickému jádru, jímž je substantivum „rada.“ Do konstrukce poslední části výpovědi vystupuje vzhledem k jejímu kontextu formálně morfologická aluze na adverbium „bezstarostně“ jehož vznik motivovaný snahou jedním lexémem vyjádřit „způsobem bez starostí,“ tedy „bezstarostně,“ podobným významem „způsobem nepotřebujícím rady“ je motivován vznik adverbia bezradně.

- 18) Nejsem schopen ublížit kuřeti - pokud mu již ublíženo nebylo, třeba grilováním.²⁰⁷

Frazém využívající kuře jako symbol, jako soubor rysů bezbrannosti, roztomilosti, věk mláděte je interpretován doslovně a doplněn příkladem, jak lze ublížit kuřeti. Příklad v pozici podmínky omezující platnost hlavní věty je sám o sobě diskutabilní, protože sloveso „ublížit“ vyžaduje ve spojení s životným participantem jeho skutečnou živost.

- 19) Občas použiju hrubého slova, ale jen v sebeobraně, jen abych jím cosi v sobě přehlušil, jen z ostychu a s ostychem.²⁰⁸

Substantivum „sebeobrana“ je užito v aktualizovaném smyslu, z kontextu vyplývá, že sebeobrana znamená obranu před sebou. Posun je umožněn rozdíly v počtu participantů u jednotlivých způsobů vyjádření. V případě verbálního

²⁰⁴ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 49.

²⁰⁵ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 65.

²⁰⁶ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 82.

²⁰⁷ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 103.

²⁰⁸ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 110.

vyjádření má struktura zachycující vztah napadený - útok/útočník dva participanty, a to neidentické. Po nominalizaci verbálního tvaru bránit se získáme výraz „sebeobrana“ změnou rekce z dativu na instrumentál, který vyjadřuje rozdíl mezi životným a neživotným participantem pouze ne/ přítomností předložky se stírá rozdíl mezi nástrojem a útočníkem.

Vzhledem ke kontextu i pocity ostychu jsou zcela uzavřené v nitru mluvčího.

20) Ti ovšem věděli, co je čeká po skončení písně a nečekali...²⁰⁹

Verbum čekat se v závislosti na sémantických rysech svého podmětu pojí se dvěma odlišnými sémantickými rysy. V případě, že podmět je neživotný, implikuje verbum nevyhnutelnost. Se životným podmětem se pojí rys předvídání budoucích dějů a jejich povahy.

21) Hosté se posadili, my už posazení byli. Nejvíce v obličejích.²¹⁰

Excerpt využívá formální shody nepříbuzných slov v zápětí ji ale popírá uvedením lokativního rozvití u novotvaru „posazení“. Aktualizace se implicitně opírá o existenci systémové morfologické alternace d- z.

22) Není dobré číst noviny. Snad to kdysi bylo lepší, možná že ještě dříve to bylo dokonce dobré, ale dnes už ne.²¹¹

Vztah retrospektivního pohledu na realitu a posloupnosti stupňů adjektiv jsem podrobně rozebrala v předchozích příkladech.

23) Je na něm... aby promluvil, a na mně, abych vyčkal jeho slov. Vyčkal jsem. A bylo jich pět. „Tak tady je zápal plic.“²¹²

Syntagma „vyčkat něčích slov“ zachovává starší slovesnou rekcí, při posuzování časové příznakovosti jednotlivých tvarů vycházím z korpusových dat poměr genitivních rekcí verba vyčkat k rekcím, domnívám se že genitivní rekce převažují, neboť akuzativních tvarů zaznamenává korpus pouze 40. Jde tedy o nastupující tendenci.²¹³ Z tohoto hlediska bezpříznakový genitiv je aktualizován záměrnou shodou s tvarem číslovky pět. Na záměrnost usuzuji z možnosti zvolit úspornější vyjádření dané skutečnosti například s elipsou kontaktné částice tak.

²⁰⁹ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 118.

²¹⁰ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 132.

²¹¹ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 171.

²¹² HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 193.

²¹³ „vyčkat“/ „vyčkat na“ Český národní korpus - SYN2000.[citováno 21.4.2009] Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2000. Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

24) „Něco mi tu hoří,“ řekl řidič, „necítíte to?“ – „Cítím,“ odpověděl jsem, „hoří vám tu mému příteli zimník.“²¹⁴

Struktura dativů je stanovena na základě vyjádřených vlastnických vztahů, dativ se vždy vztahuje k vlastníkovi objektu zasaženému dějem. Dativ zájmena vy se přitom vždy vztahuje pouze k osobě tazatele. Rekurzivní struktura dativů odráží vzájemnou lokalizaci předmětů zasažených dějem.

25) Kdyby to ovšem šlo. Ale vždycky je tu nějaké kdyby, které nejde.²¹⁵

Přestože v první výpovědi je lexém „kdyby“ užit ve své primární kondicionální funkci a předmět řeči je anaforicky vyjádřen tvarem ukazovacího zájmena. Kdyby je prototypem výmluv, proto už druhá výpověď reinterpretuje lexém kdyby jako zdroj potíží.

26) Někteří lidé se domnívají, že vyslovením pojmu pracující zbavují sebe i ony pracující možnosti omylu. Užívají tohoto slova jako zaklínadla a všude, kde se dá. ...Nechci- jsa občas divákem na fotbale či v divadle-, aby mne i tady někdo, byť v rámci rčení a obrazu nutil k práci. Chci se dívat a nejsem v takové chvíli schopen ani ochoten cokoli dělat. ... Ještě nikdo nenapsal: tolik a tolik diváků přihlíželo našim pracujícím, kteří jim předvedli výtečného Shakespeara nebo výtečný fotbal.²¹⁶

Explicitně formulovaný problém terminologizace následného vyprazdňování významu termínu, je exemplifikován pomocí doslovné interpretace deverbativního adjektiva, jemuž je připsán význam momentální vlastnosti namísto obecné příslušnosti ke třídě.

27) Jednou o půlnoci jsem honil okolo venkovské chalupy psa v pyžamu. Zdá se mi zbytečné vysvětlovat cosi tak jasného, jako, že v pyžamu jsem byl já, nikoli on.²¹⁷

Konstrukci běžně interpretujeme v souladu s naší životní zkušeností, a to tak, jak je naznačeno v připojeném autorově komentáři. Z hlediska komunikační úspěšnosti je tedy komentář redundantní, právě proto však působí jako aktualizace. Potenciální dvojí interpretace plyne z povahy kopredikátového komplementu, který se může vztahovat k subjektu nebo objektu věty.

28) [kosí zpěv] ten klenot korunující koruny stromů²¹⁸

Konkretizováním abstraktní čistoty a vzácnosti pomocí představy klenotu jsou podmíněny další vztahy v excerptu, asociace klenotu s nejvzácnějším konkrétním kusem zavádíme do kontextu polysémnní lexém koruna a asociované

²¹⁴ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 198.

²¹⁵ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 199.

²¹⁶ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 28.

²¹⁷ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 65.

²¹⁸ HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966, s. 129.

korunovace. Při aplikaci na původní denotát kosí zpěv přeneseme korunu do přirozené ho prostředí obdivovaného ptáka.

29) Po půlnoci bylo přistoupeno k tvrdým alkoholům a k námětům z filozofie umění.²¹⁹

Opisné pasivum implikuje všeobecnou pravdivost výroku a zároveň tedy jeho neurčitost. Neurčitou rozmanitost implikuje i další syntagma, v němž je primárně látkové substantivum „alkohol“ užito v plurálu, navíc je zdůrazněn běžným plurálem substantiva námět.

30) Ne. Nikdo o tom neví,“ řekl Albert, a každý se to dozví. Jednoho dne se totiž potká.²²⁰

Výpověď kombinuje logické důsledky k ospravedlnění nelogických předpokladů. Nelogickým předpokladem v reálném světě je možnost potkat sám sebe. Verbum potkat totiž ve svém významu presuponuje časoprostorově různou lokalizaci svých valenčních participantů. Forma „potkat se,“ jakkoli může být užita bez dalšího participantu není reflexivní, vyjadřuje vzájemnost, a tedy opět předpokládá referenční různost participantů.

²¹⁹ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 55.

²²⁰ HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001, s. 35.

4. Závěr

Práce dokumentuje podíl kreativní jazykové hry na vzniku verbálního humoru v povídkových souborech *Dobře utajené housle* a *Pětatřicet skvělých průvanů*. Hlavním prostředkem této hry je aktualizace, která se vždy zakládá na bezpříznakovém vyjádření a je uváděna do kontrastu s ním. Nejde o příznak stylistický, aktualizaci jsou podrobovány především ustálené jazykové struktury. Původ ustálenosti se u jednotlivých typů struktur liší. V rámci excerpovaného textu lze oddělit struktury dvojího typu.

Pro frazémy, konceptuální metafory a aktualizovaná syntagmata platí, že je v běžné komunikaci vnímáme jako jednotku vhodně popisující danou situaci. Forma je poměrně pevně spjata s funkcí. Mluvíci frazémy nerozebírají na jednotlivé lexémy, konceptuální metaforou připouštějí rysy podobnosti, také morfémy aktualizovaných syntagmat jsou asociovány s jednoznačnou funkcí. U morfémů obecně je však strukturním rysem spíše jejich polyfunkčnost; ta je v excerpovaných příkladech potlačena vazbou na konkrétní lexém.

Aktualizační funkce aluzí je založena spíše na souboru konotací v závislosti na metatextu. Princip aluze, totiž schopnost přenášet konotace z prototextu do metatextu pomocí jednotlicích prvků se nejlépe uplatňuje v případě literárních aluzí, které usouvztažňují konkrétní texty nebo jejich úseky. Rozpoznání či výběr (v případě polysémních aluzí) jednotlicího prvku závisí na kontextu, tento rys spojuje aluze s konceptuálními metaforami, které prezentují skutečnost z aktuálně relevantního pohledu.

Kontrast se v textu realizuje dvojnásobným způsobem, přímý kontrast vzniká explicitní verbalizací protikladu. Nepřímý kontrast se uplatňuje zejména v příkladech aktualizovaných pomocí redundance, kde je primárním konstitutivním prvkem opozice vyjádřenosti a nevyjádřenosti vázané na princip jazykové ekonomie. Narušení principu jazykové ekonomie, a tedy komunikační relevance, umožňuje chápat některé excerpty i jako ilustraci myšlenkového humoru. Úplná explicitní verbalizace mění postavení konotací v excerptu.

Přímý kontrast upozorňuje na implicitní strukturní prvky zakládající všechny druhy aktualizací zařazené do první skupiny. Působením kontrastu se implicitní prvky stanou explicitními a mohou být zároveň zpochybněny nebo popřeny.

V procesu aktualizace jsou od sebe dále odlišena aktualizovaná syntagmata, na jejichž funkčně - formální charakter je čtenář upozorněn, od frazémů a konceptuálních metafor. Poslední dvě jmenované struktury vyžadují totiž „krok navíc“ nejprve je nutné pojmenovat příslušný koncept. Příbuznost frazémů s konceptuálními metaforami je

odvoditelná z poznatku, že pokud lze frazém obměňovat, je možnost omezena nutností zachovat též metaforický koncept.

Aktualizace excerptů je především závislá na jejich lexikálním obsazení, každý lexém disponuje potenciálem souboru svých konotací a denotací, proto mohou být jednotlivé struktury aktualizovány různými prostředky a jednotlivé formální prostředky mohou být ve stejné funkci použity k aktualizaci různých strukturních jednotek.

V jednom excerptu lze najít i několik různých aktualizací, na druhém místě v linearitě se vyskytují zejména konceptuální metafory, jejich lineární postavení i fakt, že nemusí být vždy odhaleny při prvním čtení, svědčí o jejich začleněnosti do běžné komunikace. Hromadění aktualizacích prostředků v excerptu a jejich vzájemná podmíněnost způsobují, že některé excerpty lze analyzovat v rámci několika skupin. V jednotlivých případech na tento fakt upozorňují zpravidla analýzou každé aktualizace v její specifické skupině nebo zmínkou v prvním zařazení excerptu.

Opakování modelu aktualizace například u morfologicky aktualizovaných syntagmat je ponecháno v primárním textu bez komentáře. Možnost opakování je důkazem systémové zakotvenosti určitého modelu.

Opakované užití téže aktualizace je přidáním komentářem aktualizováno podruhé. Celkově je v textu patrná tendence aktualizovat jednotlivé vyšší tematické celky podle téhož obecného typu. Aktualizace téhož typu tvoří různě dlouhé řetězce.

Anotace

Příjmení a jméno autora: Danielová Kateřina

Název katedry a fakulty: Katedra bohemistiky Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

Název diplomové práce: Jazyková hra a verbální komika ve vybraných prózách Miroslava Horníčka

Vedoucí diplomové práce: Mgr. Jindřiška Svobodová, Ph.D.

Počet znaků: 199 362

Počet příloh: 1 CD

Počet titulů použité literatury: 18

Klíčová slova: jazyková hra, jazyková komika, humor, aktualizace, syntagma, frazém, metafora

Práce se zabývá popisem ustálených jazykových struktur typu metafor, frazémů a specifických syntagmat. Stanovuje obecné i konkrétní principy jejich fungování v excerpovaném textu. Na základě získaných poznatků popisuje hranice a metody použité k aktualizaci těchto struktur. Principy aktualizace konstruují jazykovou hru. Předmětem práce je popsat konstrukční princip jazykové hry obecně i v jednotlivých případech tak, aby bylo možno hru rozpoznat a popsat jádro její struktury. Jádro jazykové hry je chápáno jako generátor verbálního humoru.

My thesis is dedicated to description of fixed language structures (metaphors, idioms and syntactic phrases) aiming to define both general and specific mechanisms of these structures in the analysed text. Using general data obtained, the thesis describes methods of actualization used in the text and sets their limits. Those principles enable the language play. The thesis' main goal is to describe the principles of language play both in general and for the individual cases, so that the language play and its kernel become recognisable. The kernel is treated as the verbal comicality generator.

Key words: Language play, verbal comicality, humour, actualization syntactic phrase, idiom, metaphor

5.Literatura

Primární literatura:

HORNÍČEK, Miroslav: Dobře utajené housle. Praha, Československý spisovatel 1966.

HORNÍČEK, Miroslav: Pětatřicet skvělých průvanů a jiné povídky. Praha, Akropolis 2001.

Sekundární literatura:

BEČKA, J.V.:Komika a humor v jazyce. *Naše řeč*, 1946, roč. 30,č. 4-5, 6-7, s. 71-78, 111-120.

BEČKA, J.V.: Metafora ve větě. In: *Naše řeč*, 1971, roč. 54, č. 1, s. 1-14.

HOMOLÁČ, Jiří: Aluze ve slovesných textech uměleckých. (Úvaha pojmoslovná) In: Aluze v slovesných textech uměleckých (Úvaha pojmoslovná). *Slovo a slovesnost*, 1989, roč. 50, s. 288-294.

BORECKÝ, Vladimír:Imaginace, hra a komika. Praha, Triton 2005,

ECO, Umberto:Teorie sémiotiky. Brno Janáčkova akademie múzických umění 2004.

FILIPEC, Josef, ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha, Academia 1985.

HUBÍK, Stanislav: K postmodernismu obratem k jazyku. Albert, Boskovice 1994.

KOŘENSKÝ, Jan: Konstrukce gramatiky ze sémantické báze. Academia, Praha 1984.

LAKOFF, George- JOHNSON, Mark: Metaphors we live by. Chicago, Chicago University Press 2003.

VAŇKOVÁ, Irena et al.: Co na srdci to na jazyku. Praha. Karolinum, 2005

WITTGENSTEIN, Ludwig: Filozofické skúmania. Bratislava, Pravda 1979.

Encyklopedický slovník češtiny: eds. Karlík, Nekula, Pleskalová Lidové noviny, Praha 2002.

Ottův slovník naučný nové doby. Dodatky k velikému Ottovu slovníku naučnému. Díl 3. sv.1. ed.Antonín Benda et al. Praha, J. Otto, 1934.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. ed. Josef Filipec et al Praha , Academia 1994.

Elektronické zdroje:

Český národní korpus - SYN2000. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2000.

Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

Vokabulář webový [on-line]. Verze 0.6.3. [citováno ze dne 19.4. 2009]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný na <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

